

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІНІҢ
ШЫРАҚБЕК ҚАБЫЛБАЕВ АТЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ
АКАДЕМИЯСЫ**

А.К. ИСЕРГЕПОВА

**ПРОБАЦИЯ ҚЫЗМЕТІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУ
ПРОБЛЕМАЛАРЫ**

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

Костанай – 2023

УДК 343.8 (574)
ББК 67.409 (5Қаз)
И84

Басылымға ҚР ІІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай
академиясының Ғылыми кеңесі ұсынған

Пікір жазғандар:

Б.К. Шнарбаев – «Челябі МУ» Қостанай филиалының құқық
кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы, доцент.

Е.М. Хакимов - ҚР ІІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай
академиясының қылмыстық құқық және криминология кафедрасы
бастығының орынбасары, философия докторы, полиция подполковнигі

А. К. Исергепова.

Пробация қызметінің ұйымдастыру проблемалары: оқу құралы / А.К.
Исергепова - Қостанай: ҚР ІІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай
академиясы, 2023. - 110 б.

Осы оқу құралы Қазақстан Республикасының қазіргі қылмыстық-
атқару жүйесінде пробациялық қызметті іске асыру мәселелеріне арналған.
Автор ұлттық пробацияның теориялық және құқықтық аспектілерін және
оның модельдерін талдап, заңнамалық реттеу мен құқық қолдану практикасы
процесінде туындайтын өзекті мәселелерді анықтады, сондай-ақ шешу
жолдарын белгіледі.

Оқу құралы кәсіптік даярлық факультетінің курсанттары мен
тыңдаушыларына, сондай-ақ қылмыстық және қылмыстық-атқару құқығы
саласындағы бейіндік пәндерді оқитын жоғары оқу орнынан кейінгі білім
беру факультетінің магистранттары мен докторанттарына арналған.

ISBN 978-601-367-008-9

©А.К. Исергепова

Мазмұны

АЛҒЫ СӨЗ	4
1. Отандық сотқа дейінгі пробацияны іске асырудың проблемалық аспектілері.....	6
2. Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша үкімдік пробацияны жүзеге асырудың өзекті мәселелері.....	33
3. Қазақстан Республикасындағы пенитенциарлық пробация: түсінігі, мәні және орындалу тәртібі	44
4. Қазақстан Республикасында пенитенциарлық пробацияны жүзеге асырудың құқықтық реттелуі	60
5. Кәмелетке толмаған тұлғаларға қатысты бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазаларды орындау ерекшеліктері.....	74
6. Құқық бұзушылардың тәуекелдерін бағалау жүйесі: құқықтық маңызы, іске асыру мәселелері және шешу жолдары.....	90
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ.....	102

АЛҒЫ СӨЗ

Мемлекеттің негізгі міндеттерінің бірі қоғамдық тәртіпті сақтау және Қазақстан Республикасында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып табылады. Осыған байланысты мемлекеттік басқару қоғамда туындайтын криминогендік факторлардың алдын алуға, болдырмауға және жоюға бағытталған. Пенитенциарлық мекемелерде ұсталатын және бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған сотталғандардың құқыққа қайшы мінез-құлық қаупі жоғары. Бұл жағдайдың себебі құқық бұзушылардың ұзақ уақыт қоғамнан оқшаулануы болып табылады, бұл олардың психологиялық, әлеуметтік, тұрмыстық жағдайына теріс әсер етеді, жалпы сотталғандардың бостандықта өмір сүруге дайын еместігін көрсетеді. Осыған байланысты жазаның мақсаты әлеуметтік бейімдеу шараларын қамтитын қайта әлеуметтендіру контекстінде іске асырылатын сотталғанды түзету болып табылады.

Пенитенциардан кейінгі қылмыстың бірқатар жағымсыз салдары бар, атап айтқанда, сотталғандардың тұрақты әлеуметтік емес өмір салты, қылмыстық субмәдениетке жаңа субъектілерді тарту, жасалған қылмыстарды қатандату, соның ішінде рецидив. Осыған сүйене отырып, осы жағымсыз құбылыстармен күресудің тиімді және қолайлы әдістері сотталушыға кешенді әсер ету болып табылады, ол жазалау ықпал ету шараларын да, қолдау шараларын да қамтиды.

Ұлттық заңнамаға сәйкес адамды бас бостандығынан айыру орындарынан босату оны өмірлік қиын жағдайға тап болған адам ретінде анықтайды. Демек, бұл ереже мемлекеттік органдардың да, қоғамның да оларды қайта әлеуметтендіруге көмек көрсету қажеттілігін белгілейді. Осы мақсаттарға қол жеткізу пробация субъектілерінің әлеуметтік қызметтерді тиімді ұсынуына бағытталған жиынтық шараларды іске асыруды көздейді.

Сотталғандармен қарым-қатынастың халықаралық-құқықтық стандарттары Қазақстан Республикасының қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасының дамуына, оның ішінде құқық бұзушыны қайта әлеуметтендіруге әсер ететін неғұрлым елеулі сыртқы саяси факторлардың бірі болып табылатыны маңызды болып көрінеді. Адам мен азаматтың, оның ішінде қылмыстық әділет саласындағы адамдардың құқықтарын сақтауға байланысты проблемалар тек жеке мемлекеттің ішкі ісі болудан қалды, ол бүкіл әлемдік қоғамдастықтың қамқорлығының объектісі болып табылады.

Қазақстан Республикасында пробация жүйесінің пайда болуының алғашқы алғышарттары ел заңнамасына алғаш рет «пробация» ұғымын енгізген 2012 жылғы 15 ақпандағы № 556-IV «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне пробация қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» қабылданған ҚР Заңы болды. Осы Заңның нормалары шартты түрде сотталған адамдар тарапынан қылмыстардың қайталануын болдырмауға және соңғысына әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге жәрдемдесуге арналған қылмыстық-атқару инспекциясы бөлімшесі түрінде пробация қызметін құруға және

ұйымдастыруға бағытталған. Осыған байланысты, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қылмыстық-атқару инспекциялары пробация қызметіне ауыстырылды. Осылайша, шартты түрде сотталған адамдардан басқа, пробациялық бақылау айыпталушыларға (күдіктілерге) қатысты қылмыстық-құқықтық ықпал етудің өзге де шараларын қолдануды көздеді.

Пробация қызметінің қолданыстағы тәжірибесіне қарамастан, «Пробация туралы» ҚР Заңы 2016 жылдың соңында ғана қабылданды. Бұған «Бес институционалдық реформаны іске асыру жөніндегі 100 нақты қадам – Ұлт Жоспарының» 33 қадамын іске асыру негіз болды, ол бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінің есебінде тұрған азаматтарды әлеуметтік оңалтудың тиімді жүйесін құрудан тұратын¹.

«Пробация туралы» ҚР Заңы өмірлік маңызды, ол құқықтық жүйені дамытудың жаңа бағыты болып табылады, ол пробацияның қазақстандық моделіне мемлекет пен азамат арасындағы үйлесімді жүйе мен логикалық өзара байланысты береді, мемлекеттің негізгі гуманистік идеяларын қалыптастырады².

Қазақстандық заң құрылымындағы пробация қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін санаттары заңмен айқындалған адамдардың мінез-құлқын түзетуге бағдарланған қызмет түрлері мен бақылау және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы жеке айқындалатын шаралар жүйесі ретінде әрекет етеді³.

Бекітілген заң пробацияның дәстүрлі түрлерін дәйекті түрде өндіруде көрінетін пробациялық циклды қалыптастырды, олардың әрқайсысында нақты адресат және арнайы заң техникасы, сондай-ақ әлеуметтік пайдалы мақсаттарға жету үшін нақты міндеттер бар.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде автор Қазақстан Республикасындағы қолданыстағы пробациялық жүйе саласындағы теориялық және құқықтық негіздерді зерттеуге әрекет жасады. Қылмыстық қудалаудағы адамдарға қатысты сотқа дейінгі баяндаманы дайындау және жасау, қылмыстық-құқықтық тыйым салған, сондай-ақ оларды әлеуметтік құқықтық қолдауға жәрдемдесуді жүзеге асыратын сотталғандардың мінез-құлқын бақылау өкілеттіктері берілген негізгі субъект ретінде пробация қызметінің жұмысына ерекше назар аударылды.

Осы еңбек қылмыстық-құқықтық цикл саласындағы пәндерді зерделеу шеңберінде жоғары оқу орындарының оқу процесінде пайдалануға арналған Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы қылмыстық-атқару жүйесінде пробациялық қызметті іске асыру мәселелеріне арналған.

¹ Ұлт жоспары-бес институционалдық реформаны іске асыру бойынша 100 нақты қадам: Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы [Электрондық ресурс] // Сайт "adilet.zan.kz". - URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100>.

² «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына түсініктеме. – Қостанай: ҚР ИМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, 2017. - Б. 4-5.

³ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 38-VI Заңы // ҚР Парламентінің Жаршысы. – 2016. – № 24. –128-б.

1. Отандық сотқа дейінгі пробацияны іске асырудың проблемалық аспектілері

Қазақстан Республикасының мемлекет құрудағы демократиялық, құқықтық және әлеуметтік қағидаттарды ұстануға ұмтылуы мемлекет пен қоғамның қылмыстық құқық бұзушылық жасаған және әртүрлі мәжбүрлеу шараларына ұшыраған адамдарға қарым-қатынасын іске асыру бөлігінде халықаралық стандарттарды имплементациялауға әкелді. Бұл жағдай елдің қазіргі заманғы құқықтық саясатын іске асыру тұрғысынан қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасын ізгілендіру процестерін жандандырды.

Қылмыстық-атқарушылық құқықтық қатынастардың ішінде қалған адамдарды әлеуметтендіру және әлеуметтік бейімдеу мәселелері стратегиялық сипаттағы ұлттық құжаттарда, атап айтқанда «Ұлт жоспары – 100 нақты қадам» ұлттық бағдарламасында 33 қадам түрінде көрініс тапты: «Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінің есебінде тұрған азаматтарды әлеуметтік оңалтудың тиімді жүйесін құру. Мұндай азаматтар үшін әлеуметтік оңалтудың кешенді стратегиясын және арнаулы әлеуметтік қызметтер стандартын әзірлеу».

Қазіргі қазақстандық пробация жүйесі сотталған адамдардың одан әрі қылмыстық мінез-құлқына жол бермеу мақсатында оларды қайта әлеуметтендіру жөніндегі шараларды жүзеге асыруға баса назар аударады, осылайша олардың жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алуға ықпал етеді. Көптеген шет мемлекеттердегідей, пробацияның қазақстандық моделі сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысынан бастап құқық бұзушыны бас бостандығынан айыру орындарынан босату кезеңіне дейінгі өз қызметін көздейді. Демек, пробация институтын тек қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының бірі ретінде қарастыру қате.

Пробация жұмысының бастапқы кезеңі сотқа дейінгі пробацияны жүзеге асырудан тұрады. Қазақстандық заң шығарушы айыпталушы мен күдіктінің қылмыстық-процестік жағдайының нормаларында оған қатысты сотқа дейінгі пробация жүргізу үшін пробация қызметіне жүгіну құқығын бекітті (ҚР ҚПК 68-бабы 9-бөлігі 13.1-тармағы, ҚР ҚПК 65-бабы 5-бөлігі)⁵.

Тұжырымдамалық аппараттың идеялық мазмұнын негізге ала отырып, сотқа дейінгі іс жүргізу процесінде қазақстандық пробация сотқа дейінгі баяндаманы дайындау жөніндегі іс-шаралар қызметі мен жиынтығын көздейді⁶.

⁴ Ұлт жоспары - 100 нақты қадам: Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100>.

⁵ Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.

⁶ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 38-VI Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038>.

М.Р.Гетаның пікірінше, қадағаланушының жеке басын әлеуметтік-құқықтық зерттеу-бұл жеке тұлғалардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін анықтау, олардың әлеуметтік-психологиялық көмекке деген қажеттілігін анықтау, әлеуметтендірудің оңтайлы бағдарламасын тағайындау және пробациялық қадағалаудың қажетті көлемі мен қарқындылық деңгейін анықтау мақсатында жеке-жеке қадағаланушыларға қатысты пробация қызметінің ақпараттық-аналитикалық қызметі⁷.

А.Б.Сқақов сотқа дейінгі пробация қылмыстық сот ісін жүргізу саласында болған адамдарды түзету, оларға әлеуметтік-құқықтық және өзге де көмек көрсету, сондай-ақ олардың жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу мақсатында олардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған, әзірленген және іске асырылатын жеке шаралар кешенін қолдана отырып, пробация қызметінің бақылауына және қадағалауына орналастыруға арналған деп санайды⁸.

ТМД-ға қатысушы бірқатар елдердің пробациялық заңнамасын іске асыру тәжірибесі дәлелдегендей, пробация институты ТМД-ға қатысушы кейбір мемлекеттердің қылмыстық процесінде халықаралық стандарттың талаптарына әрдайым сәйкес келмейтін ерекше қасиеттері бар маңызды аспектіні анықтайды. Олардың себептері осы мемлекеттердің тарихи дамуы, ұлттық құқықтық нормативтік жүйені белгілейтін мемлекетішілік әлеуметтік реттеушілердің болуы болып табылады. Осыған қарамастан, ТМД елдерінің қылмыстық іс жүргізуінде пробацияның бірыңғай тән белгілері бар. Қылмыстық процесте пробацияның жиі кездесетін белгілеріне мыналар жатады:

Пробация субъектілері санатының болуы.

Көрсетілген белгі пробация механизмі жүргізілетін адамның мәртебесін белгілейді. Қазақстандық қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормалары айыпталушыға (ҚР ҚПК 65-бабы) да, күдіктіге де (ҚР ҚПК 68-бабы) сотқа дейінгі пробация құқығын бекітті⁹.

Қырғызстанда пробация құрылғысы тек айыпталушыға қатысты қолданылады. Мәселен, «Пробация туралы» ҚР Заңының 5-бабына сәйкес пробацияның клиенттері оларға қатысты әлеуметтік зерттеу жүзеге асырылатын, олардың қатарына айыпталушылар кіретін адамдар болып табылады¹⁰.

⁷ М. Р.Гета. Концептуальная организационно-правовая модель пробации в Республике Казахстан. - Алматы: Құқықтық саясатты зерттеу орталығы, 2011. – Б 7.

⁸ А.Б. Сқақов. Особенности пробации в отношении отдельных категорий лиц, оказавшихся в сфере уголовного судопроизводства / III «Қылмыс, жаза, түзету» халықаралық пенитенциарлық форумы.- Т.1: жалпы отырыс материалдары. - Рязань: Ресей ФСИН академиясы, 2017. - Б.67-74.

⁹ Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.

¹⁰ Пробация туралы: Қырғыз Республикасының 2017 жылғы 24 ақпандағы № 34 Заңы // «ТМД елдерінің заңнамасы» ДБ (с) 2003-2019 ОдақҚұқықАқпарат [Электрондық ресурс] / Сайт "base.spinform.ru". - URL: <https://base.spinform.ru>.

Пробация субъектілерінің өте кең ауқымы сотқа дейінгі пробацияға жататын айыпталушыларды, күдіктілерді және сотталушыларды бекітетін Молдова заңнамасын белгілейді («Пробация туралы» РМ Заңының 3-бабы¹¹).

Армения ҚПК ережелеріне сәйкес пробацияның пайда алушылары балама бұлтартпау шаралары қолданылатын күдіктілер мен айыпталушылар болуы мүмкін¹².

Айыпталушының (күдіктінің) жеке басын психоәлеуметтік бағалау.

Өздеріңіз білетіндей, сотқа дейінгі пробация айыпталушыға (күдіктіге) қатысты оның әлеуметтік, психологиялық және құқықтық жағдайы саласында сипаттайтын материал дайындаудан тұрады. Қазақстан, Қырғызстан және Молдова қылмыстық сот ісін жүргізудегі пробация құрылымы бұл жағдайды ұлттық заңдарда көздейді.

Уәкілетті мемлекеттік органның жүзеге асыруы.

Әрбір мемлекет пробацияны жүзеге асыруға уәкілеттік берілген органды өзінше атайды. Мысалы, Молдавияда - пробация бюросы, Қазақстан мен Арменияда - пробация қызметі, Қырғызстанда - пробация органы. Осыған қарамастан, олардың құзыретіне алдын ала тергеу және сот ісін жүргізу барысында сотқа дейінгі пробацияны жүзеге асырудың нақты міндеті кіреді.

Сотқа баяндама жасау.

Уәкілетті орган қызметінің нәтижесі сотқа дейінгі пробация аяқталғаннан кейін сотқа ұсынылатын дайындалған баяндама болып саналады. Бұл баяндама-айыпталушының (күдіктінің) жеке басын психоәлеуметтік бағалаудың жалпыланған деректерін (қорытындыларын) қамтитын консультативтік және бағдарлы сипаттағы құқықтық құжат. Онда сотталушыға қатысты жаза тағайындау кезінде сотқа қолдануға ұсынылатын міндеттер мен шектеулердің шамамен тізімі көрсетіледі.

Жоғарыда аталған белгілер шет мемлекеттің кез-келген пробациялық моделіне тән әмбебап белгілердің бірі болып табылады. Осыған қарамастан, ТМД-ға қатысушы елдерде пробацияның ұлттық құрылымының құрылымында бірқатар басқа да маңызды белгілер бар, оларға мыналар жатады: көмек көрсету және кеңес беру, құқыққа қайшы мінез-құлық тәуекелін бағалау және медиация. Олардың әрқайсысын бөлек қарастырайық.

Көмек және кеңес беру.

Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша пробацияның сотқа дейінгі моделі айыпталушылар мен күдіктілерге әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуді көздейді.

¹¹ Пробация туралы: Молдова Республикасының 2008 жылғы 14 ақпандағы № 8-XVI Заңы // «ТМД елдерінің заңнамасы» ДБ (с) 2003-2019 ОдақҚұқықАқпарат [Электрондық ресурс] // Сайт "base.spininform.ru". - URL: <https://base.spininform.ru>.

¹² Армения Республикасының қылмыстық процестік кодексі: [1998 жылғы 1 қыркүйектегі № ЗР-248 заң; РА Ұлттық Жиналысы 1998 жылғы 1 шілдеде қабылдады: 2016 жылғы 7 шілдедегі басылымдар] // РА ресми ведомостары. – 1998. – № 22 (55).

Әлеуметтік-құқықтық көмек пробация қолданылатын адамдарды қайта әлеуметтендіруге, әлеуметтік бейімдеуге және оңалтуға бағытталған жеке бағдарлама негізінде іске асырылатын шаралар кешенін білдіреді («Пробация туралы» ҚР Заңының 5-бабы)¹³.

Ол медициналық қызметтер алу, орта білім алу, кәсіпті меңгеру (кәсіптік даярлау, қайта даярлау және біліктілікті арттыру), жұмысқа орналасуға жәрдемдесу, психологиялық сүйемелдеуді қамтамасыз ету, Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген жеңілдіктер мен әлеуметтік төлемдер алу саласында ұсынылады («Пробация туралы» ҚР Заңының 6-бабы)¹⁴.

Молдова пробациясы аясында айыпталушылар, күдіктілер мен сотталушылар көмек пен кеңес берумен қамтамасыз етіледі. Көмек көрсету және кеңес беру деп қоғамдағы пробация субъектілерін қайта интеграциялауға бағытталған шаралар жиынтығы түсініледі («Пробация туралы» РМ Заңының 2-бабы)¹⁵. Әлеуметтік реинтеграция күнделікті әлеуметтік өмірдегі мәселелерді шешу қабілеттерін қалпына келтіруден тұрады.

Айыпталушы адамдарды қайта әлеуметтендіру үшін оңтайлы жағдайлар жасау мақсатында Қырғызстан заңнамасына сәйкес әлеуметтік-құқықтық және психологиялық көмек көрсету бойынша іс-шаралар жүргізіледі. Ең алдымен, пробация органының қызметкерлері айыпталушының әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін анықтауды және оның әлеуметтік-құқықтық және психологиялық көмекке қажеттіліктерін анықтауды қамтитын ақпараттық-аналитикалық жұмысты ұйымдастырады.

Айыпталушыға әлеуметтік-құқықтық және психологиялық көмек келесі ұстанымдарды жүзеге асыруда көрінеді:

- 1) мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс шеңберінде әлеуметтік қызметтер көрсету;
- 2) әлеуметтік қамсыздандыру саласындағы заңнамаға сәйкес әлеуметтік жәрдемақылар, зейнетақылар мен өтемақылар төлеуді қамтамасыз ету;
- 3) агрессияны, тұлғааралық қатынастар проблемаларын еңсеру, жәбірленушілермен татуласу бойынша моральдық және құндылық бағдарларын өзгертуге бағытталған психокоррекциялық терапия бойынша жеке және топтық, психологиялық тренингтер өткізу;
- 4) жеке психологиялық жұмыс;
- 5) арнайы медициналық бағдарламаларға қатысуға ынталандыру;
- 6) медициналық және зейнетақылық сақтандыру;

¹³ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 38-VI Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038>.

¹⁴ Сол жерде.

¹⁵ Пробация туралы: Молдова Республикасының 2008 жылғы 14 ақпандағы № 8-XVI Заңы // «ТМД елдерінің заңнамасы» ДБ (с) 2003-2019. Одақ Құқық Ақпарат [Электрондық ресурс] // Сайт "base.spininform.ru". - URL: <https://base.spininform.ru>.

7) әлеуметтік даму саласындағы заңнамаға сәйкес әлеуметтік көмек көрсету¹⁶.

Заңсыз мінез-құлық қаупін бағалау.

ТМД-ға қатысушы мемлекеттер қылмысқа қарсы күрестің әртүрлі нысандары мен әдістерін енгізгеніне қарамастан, криминогендік ахуал деңгейі тиісті деңгейде емес. Қылмыстық саясатты қатандату практикасын ретроспективті талдау мұндай тәсілдің тиімсіздігін көрсетті, өйткені ол заңсыз мінез-құлықтың негізгі себептерін жоймайды.

Айыпталушының (күдіктінің) ықтимал қылмыстық мінез – құлқын болжауға және оның тәуекелін арттыратын және төмендететін факторларды зерттеуге бағытталған зерттеулер мәселені шешудің жаңа тәсілі болып табылады. Қылмыстық мінез-құлықтың қауіп факторларын бағалау адамның қылмыстық іс-әрекетінің генезисіндегі биологиялық, психологиялық және әлеуметтік компоненттердің үлесін анықтауға, оларды түзету жолдарын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, айыпталушының (күдіктінің) жеке басының ресурстық тараптарын анықтау неғұрлым теңдестірілген және дәл болжамды бағалауға мүмкіндік береді және әрбір қылмыскерге жеке көзқарас жүргізуге, сондай-ақ оларды профилактиканың барлық субъектілерінің мамандарымен, атап айтқанда, пробация қызметінің қызметкерлерімен тиімді кешенді сүйемелдеуді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Қырғыз пробация органы жүзеге асыратын айыпталушының жеке басын зерттеу барысында мәліметтер жинау адамның қайталану қаупі мен криминогендік қажеттіліктерін анықтауды қамтамасыз етуі керек¹⁷.

Сотқа дейінгі пробацияның қазақстандық нысаны сондай-ақ өздеріне қатысты осындай іс-шаралар жүргізілетін субъектілердің қайталама қылмыстар жасау тәуекелдерін бағалауды ұсынуды көздейді. Осыған сүйене отырып, айыпталушыға (күдіктіге) қатысты сотқа дейінгі баяндамада оның қылмыстық құқық бұзушылық жасау тәуекелдерін бағалауы көрсетіледі («Пробация туралы» ҚР Заңының 14-бабының 2-бөлігі).

Медиация.

Медиация (лат. mediatio-медиация) - үшінші бейтарап, әділ және осы жанжалға мүдделі емес тарап-медиатордың қатысуымен дауларды баламалы реттеу технологияларының бірі, ол тараптарға дау бойынша белгілі бір келісімді әзірлеуге көмектеседі. Бұл ретте тараптар дауды реттеу бойынша шешім қабылдау процесін және оны шешу шарттарын толық бақылайды¹⁸.

Пробация қызметінің функциясы айыпталушы адам мен жәбірленуші тарап арасындағы медиация түрінде Арменияда жүзеге асырылады.

¹⁶ Пробация туралы: Қырғыз Республикасының 2017 жылғы 24 ақпандағы № 34 Заңы // «ТМД елдерінің заңнамасы» ДБ (с) 2003-2019 ОдақҚұқықакпарат [Электрондық ресурс] // Сайт "base.spinform.ru". - URL: <https://base.spinform.ru>.

¹⁷ Сол жерде.

¹⁸ «Уикипедия» еркін энциклопедиясы [Электрондық ресурс] // Сайт "ru.wikipedia.org". - URL: <https://KZ.wikipedia.org/wiki>.

«Пробация туралы» АР Заңының 29-бабының 2-бөлігіне сәйкес татуласу деп пробацияның пайда алушысы мен жәбірленушіні (жәбірленушінің құқықтық мирасқорын) татуластыруға бағытталған сот талқылауы сатысында тағайындалған келіссөздерді түсіну керек¹⁹.

Медиатор рөлін пробация қызметкері атқарады, оны пробация органының басшысы татуласуды жүзеге асыру үшін тағайындайды («Пробация туралы» АР Заңының 29-бабының 1-бөлігі). Пробация қызметкері тараптарға татуласудың мәнін, мақсатын, артықшылықтарын, салдарын және басқа да қажетті шарттарын түсіндіреді. Екі тараппен кездесулердің нәтижесінде пробация қызметкері бұл туралы хаттама жасайды, ол барлық қатысушылардың қолдарымен расталады.

Жанжалды реттеу және айыпталушы мен жәбірленуші арасындағы өзара қолайлы келісімді жолға қою үшін екі тараптың ерікті тілегі бойынша сотқа дейінгі пробация процесінде татуластыру рәсімдерін жүргізу бойынша жұмыс ұйымдастырылады («Пробация туралы» ҚР Заңының 28-бабы)²⁰. Тараптарды татуластыру мақсатында сотқа дейінгі іс жүргізу процесінде медиатор-мамандар тартылады. Бұл ретте, Қырғызстанның пробация мамандары медиацияны іске асыратын уәкілетті тұлғалармен ғана өзара іс-қимыл жасайтынын атап өткен жөн.

Пробация институтын реттеу бөлігінде ТМД-ға қатысушы елдердің нормативтік құқықтық көздерінің біршама айырмашылығына қарамастан, жоғарыда қарастырылған белгілермен сипатталатын жалпы «сотқа дейінгі» модельдің шектілігін атап өткен жөн. Қолда бар түйісу нүктелері тарихи дәстүрлердің ортақтығымен, қарқынды кооперациямен және қылмыстың алдын алу және бақылау мәселелеріне бірдей көзқараспен байланысты.

ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің кейбір заң шығарушылары қолданатын «сотқа дейінгі пробация» ұғымы өте орташа сипатқа ие және оның мағынасын бермейді, өйткені ол жеткілікті дәл ақпаратты қамтымайды. Мысалы, Қазақстанда сотқа дейінгі пробация екі нысанда жүзеге асырылады. Біріншіден, күдіктіге, айыпталушыға олардың қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу мақсатында олардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету нысанында. Екіншіден, пробация қызметінің сотқа ұсыну үшін сотқа дейінгі баяндама жасау мақсатында күдіктілердің, айыпталушылардың жеке басының әлеуметтік-психофизиологиялық және өзге де сипаттамаларын зерттеу және бағалау жөніндегі қызметі нысанында. Алайда, «Пробация туралы» ҚР Заңында анықтама күдіктілерге, айыпталушыларға әлеуметтік қолдау көрсетудің бір бөлігін ғана қамтиды.

¹⁹ Пробация туралы: Армения Республикасының 2016 жылғы 17 мамырдағы № ЗР-48-Н жылғы №8-XVI Заңы // "ТМД елдерінің заңнамасы" ДБ (с) 2003-2019 ОдақҚұқықАқпарат [Электрондық ресурс] // Сайт "base.spinform.ru". - URL: <https://base.spinform.kz>.

²⁰ Пробация туралы: Қырғыз Республикасының 2017 жылғы 24 ақпандағы № 34 Заңы // «ТМД елдерінің заңнамасы» ДБ (с) 2003-2019 ОдақҚұқықАқпарат[Электрондық ресурс] // Сайт "base.spinform.ru". - URL: <https://base.spinform.ru>.

Молдова мен Қырғызстан заңнамасында көзделген анықтамалар, керісінше, пробация функциясын айыпталушының (күдіктінің) жеке басын әлеуметтік бағдарланған зерттеу түрінде реттейді.

ТМД-ға қатысушы кейбір елдердің сотқа дейінгі іс жүргізуінде пробациялық элементтерді іске асырудың қажеттілігі мен одан әрі оңды екенін түсіну қылмыстық процестің істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидатын қамтамасыз етуге бағытталғанын растайды. Сонымен, қылмыстық іс жүргізу сегментіндегі пробация институтын талдай отырып, барлық іс-әрекеттің мәні айыпталушының (күдіктінің) жеке басын бағалау болып табылады деген қорытынды жасау керек.

Сот төрелігі органдары үшін санкцияның түрлері мен мөлшерін анықтау кезінде ішкі психологиялық жағдай мен сыртқы әлеуметтік жағдай контекстінде сотталушының жеке басын сипаттайтын сенімді және жан-жақты ақпараттың болуы маңызды. Мұндай ақпарат объективті және бейтарап фактілерге негізделуі керек. ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу кодекстеріне сәйкес айыпталушының (күдіктінің) жеке басын сипаттайтын мән-жайлар қылмыстық іс бойынша міндетті дәлелдеуге жатады. Мәселен, мысалы, Қырғызстанда бұл норма Қырғыз Республикасы ҚПК 83-бабының 5-тармағында, Қазақстанда ҚР ҚПК 113-бабының 5-тармағында, Молдавияда РМ ҚПК 96-бабының 3-тармағында және басқаларында көзделген.

Сотқа дейінгі тергеудің қазіргі заманғы тетігінде тергеушілер мен анықтаушылар айыпталушының (күдіктінің) жеке қасиеттерін ескере отырып, жеке басының сипаттамалық ерекшеліктерін белгілейді. Осыған байланысты, С.У.Дикаев айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән-жайлар жазаның немесе соттың өзге де шешімінің жолын кесу және даралау шарасын таңдау кезінде жағдайларда іс жүргізу шешімдерін қабылдау үшін маңызды мәнге ие екенін атап өтті. Алайда, бұл мән-жайлар мазмұны жағынан қылмыс құрамының қылмыс субъектісі сияқты элементіне жақын және қылмыстық іс шеңберінде субъективті белгілердің қатарында дәлелденуі керек²¹.

Көрсетілген мән-жай белгілі бір сұрақ туғызады, тергеуші (анықтаушы) айыпталушыға қатысты жиналған мәліметтерді сот сотталушыға қатысты негізделген және әділ шешім шығару үшін жеткілікті деп санауға бола ма?

М. Жаманқұловтың пікірінше, тергеу органдарына жүктелген әлеуметтік-бағдарланған ақпаратты дайындау міндеті алынған мәліметтердің

²¹ С.У.Дикаев. Обстоятельства, характеризующие личность обвиняемого, и их учет при назначении уголовного наказания // Қылмыстық саясат және құқық қолдану практикасы: СБ. ст. по мат. IV Бүкілресейлік ғылыми-практикалық конференция, 3 қараша 2016 жыл. / Жалпы ред. Е.Н.Рахманова; "Ресей мемлекеттік Әділет университеті" федералды мемлекеттік бюджеттік жоғары білім беру мекемесінің Солтүстік-Батыс филиалы. – Санкт-Петербург: ИД Петрополис, 2016. – Б.109-110.

объективтілігі мен бейтараптығына күмән келтіреді²². Бұл ереже айыпталушыға (күдіктіге) қатысты алдын ала тергеуді жүзеге асыратын органдардың қарсылас сипаты бар алдағы сот талқылауының логикасына бағынатын тұрақты атқаратын ұстанымымен байланысты. Қылмысты тергеуге уәкілетті лауазымды адам әрдайым айыпталушының (күдіктінің) әлеуметтік-психологиялық сипаттамасы, оның жәбірленушімен қарым-қатынасы және т.б. сияқты ақпаратпен жұмыс істемейді, бұл құқық бұзушының жеке басына объективті және толық талдауды жүзеге асыруды қиындатады.

Бұл көзқарастың себептері келесі жағдайларға байланысты. Біріншіден, тергеушілер мен анықтаушылардың үлкен жүктемесі, олардың жүктемесі көп жағдайда артады. Нәтижесінде айыпталушының (күдіктінің) жеке басын мұқият зерттеуге, оның өмірлік жағдайын анықтауға, сондай-ақ психоәлеуметтік портретті құрастыруға жеткілікті уақыт берілмейді. Осылайша, бұл саладағы жұмыс, әдетте, ресми түрде жүзеге асырылады. Екіншіден, айыпталушыға (күдіктіге) қатысты, әсіресе жағымды қасиеттер туралы көбірек ақпарат алу, әдетте, қорғаушы тараптың айрықша құқығы болып саналады. Демек, дәлелдеу процесінде қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын органдар айыпталушының (күдіктінің) кінәсін растауға тырысады, қорғаныс дәлелдерін жоққа шығарады. Үшіншіден, қоғамдағы құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қалыптасқан теріс бейнесі, қылмыстық істің мән-жайларын объективті зерттеу мәселесінде сенімнің болмауы және айыпталушыға (күдіктіге) қатысты қабылданған қылмыстық мәжбүрлеу шарасымен келіспеу оның қылмыстық-құқықтық жүйеге деген ішкі ұстанымын теріс қалыптастырады. Осыған байланысты айыпталушымен (күдіктімен), сондай-ақ оның жақын ортасымен әлсіз психологиялық байланыс орнатылады.

Қылмыстық сот төрелігі саласындағы сарапшылар Л.В.Головко мен Д.К.Канафиннің пікірінше, мемлекеттік айыптаушы адамның белгілі бір әрекетті жасаудағы кінәсін ғана дәлелдеуге міндетті. Қалғаны оның функцияларына жатпайды, яғни сотталушының жеке басы туралы материал іздеу – бұл айыптаушының емес, судьяның құзыреті, ол үшін судьяның тиісті инфрақұрылымы болуы керек, яғни оның тапсырмасы бойынша жаза алдындағы баяндаманы дайындайтын адамдар (идеалды нұсқа-пробация қызметі)²³.

²² М.Т.Жаманқұлов. Перспективы развития Службы Пробации в Кыргызской Республике. Что такое служба пробации, и каково ее место в судебно-правовой системе? [Электрондық ресурс] // Сайт "net.knigi-x.ru". - URL: http://net.knigi-x.ru/24_yuri_dicheskije/485014-1-mnenie-eksperta-marat-dzhamankulov-perspektivi-razvitiya-sluzhbi-probaczii-kirgizskoy-respubliki.php.

²³ Қырғыз Республикасы: қылмыстық саясатты ізгілендіру және заңнаманы одан әрі дамыту: ЮНОДК жобасына аналитикалық шолу «Қырғыз Республикасындағы пенитенциарлық жүйені реформалауды қолдау» (KGZ/T90) [Электрондық ресурс] // Сайт "unodc.org". - URL: https://www.unodc.org/documents/centralasia/Legislation_Assessment_Report_Kyr_rus.pdf.

Қылмыстық сот төрелігіндегі репрессиялық үрдістердің төмендеуі, қылмыстық-құқықтық жанжалдарды еңсерудің ескірген инквизициялық практикасынан түпкілікті бас тарту, адам құқықтары мен әділ қоғамдық құрылымды қамтамасыз ететін институттарды дамыту осы мәселені шешуге кешенді ғылыми көзқараспен ғана мүмкін болады. Сонымен, Л.В.Головко, егер реформалар барысында қылмыстық іс жүргізу жүйесінің тиімді және заманауи стандарттарға сай моделі жасалмаса, қылмыстық саясатты ізгілендіру міндетіне қол жеткізу екіталай деп санайды. Әйтпесе, қылмыстық құқық бұзушылықты ықпалдандырудың көптеген тетіктері (қылмыстық қудалаудың баламалары, балама бұлтартпау шаралары, балама санкциялар) қылмыстық әділет құрылымына жеткілікті түрде «сәйкес келмейді» – олар ол үшін «бөтен дене» болып қала береді. Қылмыстық іс жүргізу жүйесі қылмыстық саясатты ізгілендіруге бағытталған шараларды сәтті игеру үшін ұтымды, тұрақты және теңдестірілген болуы керек²⁴.

Қазақстандағы пробация процесі өз қарқынын арттыруда, бұл қызметкерлердің ішкі интеграциясының қажеттілігін, олардың ерекше кәсіби топқа шоғырлануын, сондай-ақ олардың жүзеге асырылатын пробация қызметіне оң және теріс әсерін ескере отырып, қолданыстағы сыртқы факторларға бейімделуін айқындайды²⁵.

Қазақстандық қызметкерлердің сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында айыпталушылар мен күдіктілерге қатысты пробациялық қызметі ерікті негізде орындалады. Адам өзіне қатысты сотқа дейінгі баяндаманы сот үшін дайындау туралы тілек білдіреді. Бұл ретте, бұл рәсім оның күдікті және айыпталушы мәртебесінде болу сатысында да жүзеге асырылуы мүмкін.

Тергеу немесе анықтау органдары шығарған адамды күдікті деп тану туралы немесе күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулы не қылмыстық теріс қылық туралы хаттама күдіктіге қатысты сотқа дейінгі пробацияны іске асыру үшін негіз қалаушы фактор болып табылады. Ол айыпталушыға қатысты прокурор бекіткен айыптау актісі немесе қылмыстық теріс қылық туралы хаттама не сотқа дейінгі тергеп-тексеру кінәні мойындау туралы мәміле нысанында іс жүргізу келісімін жасасу арқылы аяқталған жағдайда прокурордың қылмыстық істі айыптау актісінсіз сотқа жолдағаны туралы хабарлама сияқты.

²⁴ Л.В.Головко. Поддержка реформы пенитенциарной системы в Кыргызской Республике // ЕО мен ЮНОДК-қа аналитикалық шолу. – Бішкек, 2010. – Б.16.

²⁵ С.М.Жолдасқалиев. Критерии эффективности пробационной деятельности уголовно-исполнительной системы органов внутренних дел Республики Казахстан: постановка отдельных методологических аспектов // Ресей ІІМ басқару академиясының еңбектері. – 2018. –№ 3 (47). – Б. 151.

²⁶ Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 13-бабына сәйкес сотқа дейінгі пробация айыпталушылар мен күдіктілердің жекелеген санаттарына қатысты қолданылады:

- 1) кәмелетке толмағандар;
- 2) мүгедектер;
- 3) елу сегіз және одан жоғары жастағы, жүкті, сондай-ақ үш жасқа дейінгі жас балалары бар әйелдер;
- 4) үш жасқа дейінгі жас балаларды жалғыз тәрбиелеп отырған алпыс үш және одан жоғары жастағы ер адамдар²⁷.

Көрсетілген пробациялық модель айыпталушының немесе күдіктінің жазбаша өтініші бойынша, оның іс жүргізу жағдайын растайтын құжаттарды қоса бере отырып, жүзеге асырылады. Айыпталушыдан немесе күдіктіден келіп түскен өтініш негізінде қызметкерлер оны есепке қояды. Бұл ретте бастапқыда сотқа дейінгі пробацияның жұмыс істеу тәртібі мен шарттарын түсіндірумен таныстыру әңгімесін жүргізеді.

А.Б.Қыстаубаеваның көзқарасы бойынша сотқа дейінгі пробацияны жүзеге асырудың мұндай негізі күмән тудырады. Сотқа дейінгі іс жүргізуде пробацияны қолдану практикасы пробация қызметтері немесе қылмыстық процесті жүргізетін орган айыпталушыға (күдіктіге) оған сотқа дейінгі пробацияны қолдану мүмкіндігін әрдайым түсіндіре бермейтінін айғақтайды. Мұның себебі заңда мұндай түсініктеме беру міндетінің болмауы. Мұндай жағдайда тиісті уәкілетті орган қызметкерінің өз өкілеттіктерін жүзеге асыруының адалдығына және пробацияның осы түрінің қолданысына жататын күдіктілер мен айыпталушыларға өз құқықтарын түсіндіруге сенуге ғана қалады. Аталған проблеманы шешу үшін А.Б.Қыстаубаева қылмыстық процесті жүргізетін органға немесе пробация қызметіне осы міндетті заңнамалық түрде жүктеуді ұсынады²⁸.

Бұл ұсыныспен келісу қиын. Осылайша, қылмыстық процестің айыпталушыға (күдіктіге) қорғану құқығын қамтамасыз ету түріндегі қағидаттарының бірі қылмыстық тергеу жүргізетін органның айыпталушыға (күдіктіге) оның құқығын түсіндіру және оған заңмен тыйым салынбаған барлық құралдармен күдіктен, айыптаудан қорғану мүмкіндігін қамтамасыз ету міндетін көздейді.

Бұдан басқа, адамды күдікті деп тану туралы хабарлау кезінде сотқа дейінгі іс жүргізуді жүзеге асыратын уәкілетті лауазымды адам өзіне қатысты күдікті деп тану туралы қаулы шығарылған адамға күдіктінің құқықтарын түсіндіруге міндетті, бұл туралы қаулыда белгі қойылады және

²⁷ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 38-VI Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038>.

²⁸ А.Б.Қыстаубаева. Тенденции развития норм о пробации в отношении несовершеннолетних в Республике Казахстан // Қазақстан ғылымы және өмірі. – № 6 (50). – 2017. – Б. 164.

оған осы қаулының көшірмесін тапсыруға міндетті (ҚР ҚПК-нің 202-бабы)²⁹. Жоғарыда айтылғандардан тергеу органдары сотқа дейінгі пробацияға құқығы бар құқық бұзушыны хабардар етуге міндетті екендігі шығады.

Айыпталушы (күдікті) не оның адвокаты, заңды өкілі пробация қызметіне оны айыпталушы (күдікті) деп тану туралы қаулының көшірмесімен келген кезде пробация қызметінің қызметкері:

1) өзіне қатысты пробация қолданылатын адамның тұрғылықты жерін, оның денсаулық жағдайын, білім деңгейін және еңбекпен қамтылуын, сондай-ақ оған әлеуметтік-құқықтық көмек беру көлемін айқындау үшін қажетті өзге де мәліметтерді белгілейді;

2) пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасын жасайды;

3) әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету және алудан бас тарту тәртібін түсіндіреді, оны алуға жәрдем көрсетеді;

4) айыпталушыға (күдіктіге) қатысты сотқа дейінгі баяндаманы дайындауды жүзеге асырады³⁰.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қазақстандық сотқа дейінгі пробация екі бағыттан тұрады: біріншісі айыпталушының (күдіктінің) жеке басын білуге негізделген, екіншісі оған әлеуметтік қолдау көрсетуге байланысты.

Айыпталушылар мен күдіктілерге қатысты жасалатын материалдар сотқа дейінгі баяндаманы дайындаумен байланысты, электрондық түрде ОАМБ-да техникалық көзделмеген номенклатуралық істерге тігіледі. Бұл ретте, пробация қызметі сотқа дейінгі баяндаманы дайындауға өтініш білдірген адамдардың электрондық немесе қағаз тізімдерін олардың жүгінген және сотқа дейінгі баяндаманы тапсырған күнін көрсете отырып жүргізеді³¹.

Пробация қызметінің көрсетілген номенклатуралық істерінің мазмұны сотқа баяндамадан басқа, сотқа дейінгі пробация шеңберінде қызметкерлер жасауы және дайындауы тиіс құжаттардың нақты атауларын көрсете отырып, нормативтік нақтылықты талап етеді.

Жоғарыда қаралған мән-жайлардың негізінде «Пробация қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» ҚР ІІМ бұйрығына адамды айыпталушы (күдікті) деп тану туралы қаулының көшірмесі, айыпталушының (күдіктінің) пробация қызметінің қалалық (аудандық) бөлімі бастығының атына берген өтініші, пробация қызметі үшін тергеу

²⁹ Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ кодексі / / <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.

³⁰ Пробация қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 15 тамыздағы № 511 бұйрығы [Электрондық ресурс] / / Сайт "online.zakon.kz". - URL: <http://online.zakon.kz>.

³¹ Сол жерде.

органдарына хабарламаның көшірмесін бекіту орынды деп санаймыз. қылмыстық іс материалдарына, айыпталушының (күдіктінің) жеке басын психоәлеуметтік зерттеу нәтижелері, сондай-ақ өзге де сипаттайтын құжаттар қоса тіркелуі қажет деп санаймыз.

Сотқа дейінгі пробация мерзімінің басталуы айыпталушының (күдіктінің) пробация қызметіне ресми жазбаша өтініші болып есептеледі. Заңды түсіндіруге сүйене отырып, сотқа дейінгі пробация шеңберінде айыпталушының (күдіктінің) жеке басын зерделеу уақыты тиісті қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру мерзімімен тікелей байланысты.

Сотқа дейінгі пробацияны іске асыру үдерісіндегі басты проблемалардың бірі сотқа дейінгі баяндаманы дайындаудың тым қысқа мерзімі болып табылады, бұл пробация қызметі мамандарының толық, объективті және жан-жақты көрініс жасау үшін тиісті материал дайындау мүмкіндігін жоққа шығарады. Осылайша, қазақстандық заң шығарушы пробация қызметі айыпталушыға (күдіктіге) қатысты қажетті сипаттайтын ақпаратты жинайтын және сотқа дейінгі баяндама жасайтын нақты мерзімдерді көрсетпейді.

ҚР ҚПК-нің 192-бабына сәйкес анықтау істері бойынша сотқа дейінгі тергеу бір айдан аспауға тиіс. Алдын ала тергеуге келетін болсақ, өндіріс екі ай ішінде жүргізілуі керек³². Егер айыпталушы (күдікті) сотқа дейінгі пробацияға өз құқығын уақтылы пайдаланған жағдайда, онда көзделген процестік мерзімдер сотқа дейінгі баяндаманы дайындау үшін жеткілікті.

Осыған қарамастан, сотқа дейінгі жеделдетілген тергеу шеңберінде, оның мерзімі 15 тәулікке дейін (ҚР ҚПК-нің 190-бабы) көзделеді, кейбір қиындықтар тап болады. Осылайша, сотқа дейінгі пробацияны ұйымдастыру процесінде пробациялық таным объектісінің жеке басы туралы аспектілерге қатысты тиісті ұйымдар мен мекемелерге ресми жүгіну және сұраныстарды жіберу қажеттілігі туындайды. Мысалы, айыпталушының (күдіктінің) жеке бағдарламада көзделген іс-шараларды орындау нәтижелері туралы ақпарат, емдеу немесе профилактикалық есептердегі жай-күйі туралы мәліметтер, сондай-ақ айыпталушыны (күдіктіні) жұмыс немесе оқу орнынан сипаттайтын өзге де мәліметтер. Қазақстан заңнамасына сәйкес қарау үшін өзге субъектілерден, лауазымды адамдардан ақпарат алу не жергілікті жерге барып тексеру талап етілмейтін жеке және (немесе) заңды тұлғаның өтініші субъектіге, лауазымды адамға келіп түскен күннен бастап күнтізбелік 15 күн ішінде қаралады³³.

Мұндай жағдайларда пробация қызметінің қызметкерлеріне сотқа дейінгі тергеп-тексеру мерзімін өтеу және сотқа дейінгі пробацияда көзделген қажетті іс-шараларды орындау қиынға соғады.

³² Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.

³³ Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы: Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 12 қаңтардағы N 221 Заңы [Электрондық ресурс] // Сайт "adilet.zan.kz". –<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000221>.

Осыған байланысты қылмыстық процесте пробациялық функцияны іске асыру сотқа дейінгі іс жүргізуді жүзеге асыру мерзімдеріне толық тәуелді болмауы тиіс деп санаймыз. Сотқа дейінгі пробацияны жүргізу және сотқа дейінгі баяндаманы дайындау үшін нақты және ақылға қонымды мерзімдерді көздеу қажет. Сотқа дейінгі баяндаманы дайындау және жеке бағдарлама жасау айыпталушының (күдіктінің) тұрғылықты жері бойынша жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, айыпталушы (күдікті) сотқа дейінгі баяндаманы дайындауға қатыса алады және оның мазмұны бойынша өз пікірін білдіре алады, ол сотқа дейінгі баяндамада көрсетіледі.

Объектінің жеке басын әлеуметтік-бағдарланған зерттеу және бағалау сотқа дейінгі пробация сатысында күдіктінің, айыпталушының жеке басын психоәлеуметтік зерттеу әдістемесімен реттеледі³⁴.

Айыпталушының (күдіктінің) жеке басына психоәлеуметтік тестілеу жүргізу әдістемесі психоәлеуметтік тестілеуді дайындау мен ұйымдастыруды, өмірбаяндық деректерді жинауды, сондай-ақ жеке тұлғаның жеке-психологиялық ерекшеліктерін психологиялық диагностикалауды қамтиды. Психоәлеуметтік тестілеуді дайындау және ұйымдастыру зерттеудің мақсаттары мен міндеттерін айқындауды, оны өткізу орны мен уақытын пробация қызметінің өкілдерімен келісуді, тексерілетін адамдардың келуін қамтамасыз етуді көздейді.

Айыпталушының (күдіктінің) жеке басын психоәлеуметтік тестілеу зерттеу жүргізу тәртібін қатаң сақтаған кезде іске асырылады. Алдын ала пробация мамандары адамға зерттеу мақсаттарын зерттелушінің қалауы бойынша мемлекеттік немесе орыс тілдерінде түсіндіреді. Бұл тестілеуді күннің бірінші жартысында өткізген жөн, ал сауалнаманың ұзақтығы бір сағаттан аспауы керек.

Психоәлеуметтік тестілеу процесінде айыпталушының (күдіктінің) жеке басының құрылымындағы қызығушылық факторларының арақатынасын бағалауға мүмкіндік беретін әдістер қолданылады. Айыпталушының (күдіктінің) жеке басын толық, объективті және жан-жақты зерттеу мақсатында бірнеше қосымша әдістемелер қолданылады. Психодиагностикалық әдістердің мазмұны зерттелетін адамның жынысына, жасына және білім деңгейіне бейімделеді немесе әдістеменің мазмұны оны айыпталушылардың (күдіктілердің) барлық санаттары түсінетіндей етіп құрылуы тиіс.

Айыпталушының (күдіктінің) жеке басын психоәлеуметтік тестілеу нәтижелерін өңдеуді және талдауды осы зерттеуді жүргізген маман жүзеге асырады. Бұл ретте аталған мамандардың психологиялық немесе педагогикалық білімі болуы тиіс.

³⁴ Ішкі істер министрінің 2017 жылғы 7 ақпандағы № 90 бұйрығымен бекітілген Сотқа дейінгі пробация сатысында күдіктінің, айыпталушының жеке басын психоәлеуметтік зерттеу әдістемесі. // Сайт "online.zakon.kz". - URL: <http://online.zakon.kz>.

Қазақстандық ғалым Б.К. Шнарбаев пробация қызметінің қызметкерлері құқық бұзушылардың өміріндегі сезімтал психоәлеуметтік аспектілермен айналысатынын әділ атап өтті. Сондықтан оларды әлеуметтік және білім беру ғылымының негізгі дағдыларына үйрету керек³⁵.

Өмірбаяндық деректерді жинау түріндегі келесі кезең жеке тұлғаны қалыптастырудың негізгі кезеңдері және дамудағы дағдарыстар туралы түсінік береді. Осы кезеңде алынған бұл ақпарат айыпталушының (күдіктінің) қоғамдық қауіптілік дәрежесін және оны түзету мен қайта тәрбиелеу перспективаларын түсіну үшін маңызды.

Жеке психологиялық ерекшеліктердің психологиялық диагностикасын қамтитын соңғы кезең бірнеше қосымша тест әдістері мен сауалнамаларды қолдануды қарастырады. Біздің ойымызша, оларды қолдануды негіздей отырып, психодиагностиканың проективті әдістерін қолдануға рұқсат етіледі. Бұл кезеңде тұлғаның келесі жеке сипаттамаларын зерттеуге бағытталған әдістер жүзеге асырылады:

- 1) психикалық жай-күй (әл-ауқат, көңіл-күй, белсенділік, жұмысқа қабілеттілік, мазасыздық, стресске төзімділік және басқалар);
- 2) зияткерлік даму;
- 3) тұлғаның қасиеттері (мінезінің ерекшеліктері, темпераменті);
- 4) құндылық бағдарлары;
- 5) топшілік қатынастар³⁶.

Жеке тұлғаны психоәлеуметтік тестілеу нәтижелері әдістемелер кешенін (сынақ батареясы) және зерттеу барысында алынған басқа деректерді түсіндіру негізінде жинақталады. Сотқа дейінгі пробация сатысында айыпталушының (күдіктінің) жеке басын психоәлеуметтік тестілеу қорытындылары бойынша ұсынымдармен еркін нысанда психологиялық қорытынды ресімделеді.

ҚР ПМ-нің 2018 жылғы 29 наурыздағы №243 бұйрығымен пробация институтын, атап айтқанда сотқа дейінгі модельді жетілдіру мәселелері бойынша ведомствоаралық жұмыс тобы құрылды. Нәтижесінде республиканың басқарылатын өңірлері анықталды, оларға Астана қаласының Сарыарқа ауданы, Павлодар облысы Баянауыл ауданы және Қарағанды облысы Теміртау қаласының пробация қызметтері кірді. Пилоттық жобаның жұмысына жергілікті атқарушы органдар, прокуратура органдары, соттар, полиция бөлімшелері және үкіметтік емес ұйымдар сияқты пробация субъектілері тартылды. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты сотталушыларға қатысты сотқа дейінгі баяндамалар мен психоәлеуметтік бағалау ұсыну үшін пробация қызметіне сұрау салулар жіберу туралы пилоттық өңірлердің судьяларына тапсырма беруге бастамашылық жасады.

³⁵ Б.К.Шнарбаев Становление пробации в Казахстане в рамках международных стандартов // әлеуметтік-экономикалық құбылыстар мен процестер. – 2017. – №3. – Б. 274.

³⁶ Ішкі істер министрінің 2017 жылғы 7 ақпандағы № 90 бұйрығымен бекітілген Сотқа дейінгі пробация сатысында күдіктінің, айыпталушының жеке басын психоәлеуметтік зерттеу әдістемесі. // Сайт "online.zakon.kz". - URL: <http://online.zakon.kz>.

Жоба қызметі шеңберінде құқық бұзушының тәуекелін бағалау жүйесін пайдалануда және сотқа дейінгі баяндаманы дайындауда оқыту жүргізілді. Пилотты өткізу кезінде жеке тұлғаны зерттеудің жаңа әдістерін енгізу бойынша жұмыс жүргізіледі-бұл құқық бұзушының тәуекелін бағалау жүйесі.

Құқық бұзушының тәуекелді бағалау жүйесі жеке тұлғаны зерттеудің инновациялық әдісі және келесі артықшылықтарға ие заманауи сот төрелігі жүйесінің негіздерінің бірі болып табылады:

- белгілі бір уақыт аралығында құқық бұзушының мінез-құлқындағы өзгерістерді бағалау;
- сот талқылауы басталғанға дейін сотқа дейінгі баяндама жасау;
- оларға бақылауды тиімді жүзеге асыруда айыпталушының тәуекел дәрежесін түсіну және ресурстарды ұтымды пайдалану;
- құқық бұзушының жеке қажеттіліктері мен күшті жақтарын түсіну, оларды қайта әлеуметтендіру және түрлі қылмыстар жасаудан аулақ болу мақсатында дамытуға болады.

Пилоттық жобаның нәтижелері мынадай жетістіктерді көрсетті³⁷: Астана қаласы Сарыарқа ауданының пробация қызметі құқық бұзушының тәуекелдерін бағалаудың 27 тұлғасына қатысты құрады, оның көмегімен сотқа жіберілген 3 сотқа дейінгі баяндама дайындалды. Сотқа дейінгі пробация кезеңінде негізінен психологиялық көмек алуға көмек көрсетілді. Басқа жағдайларда күдікті адамдар сотқа дейінгі пробацияны қолданудан бас тартты. Құқық бұзушының тәуекелін бағалау жүйесінің көмегімен Павлодар облысы Баянауыл ауданының пробация қызметі сотталушылардың жазасын дараландыру кезінде сотқа жәрдем көрсеткен 2 сотқа дейінгі баяндама жасады. Қарағанды облысының Теміртау қаласының пробация қызметі 96 адамға қатысты құқық бұзушының тәуекелдерін бағалау жүйесін қолданды, оның 10-ы сотқа дейінгі баяндаманы құрады. Теміртау қалалық сотына 4 сотқа дейінгі баяндама жолданды. Олардың екеуі-сот шешім шығарған кезде қолданған.

Жобаның көрсетілген нәтижелерін талдай отырып, пробация қызметін басқару басқармасы айыпталушылар мен күдіктілерге әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету кезінде басқарылатын пробация қызметтері қызметкерлерінің скептикалық көзқарасын анықтады, бұл келесі себептермен түсіндіріледі:

- алушылардың өздері тарапынан алатын көмекке қызығушылықтың болмауы;
- күдіктіге немесе айыпталушыға қатысты қылмыстық іс тоқтатылған жағдайларда, мысалы, оның жәбірленушімен татуласуы себебінен атқарылған жұмыстың пайдасыздығын түсіну;
- күдіктілер мен айыпталушыларға көмек көрсету үшін барлық пробация субъектілерінің тиісті өзара іс-қимылын ұйымдастыру үшін

³⁷ Қазақстан Республикасы ІІМ ҚАЖ комитетінің «Пробация институтын жетілдіру» пилоттық жобасының аралық нәтижелерінің мониторингі жөніндегі ақпараты // 03.08.2018 ж. № 30-16-294-1636 ресми хат.

өкілеттіктердің жеткіліксіздігі (жергілікті атқарушы органдар, денсаулық сақтау, білім беру, жұмысқа орналастыру, әлеуметтік көмек органдары және басқалар);

- сотқа дейінгі тергеп-тексерудің шектеулі мерзімімен, оның барысында әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасының іс-шараларын сапалы іске асыру мүмкін емес³⁸.

А.Б. Қыстаубаеваның пікірінше, «Пробация туралы» ҚР Заңының 6-бабында көзделген іс-шаралар сотқа дейінгі пробация объектілеріне әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету шеңберіндегі іс-шаралар психологиялық сүйемелдеуді қамтамасыз ету және әлеуметтік-құқықтық мәселелер бойынша консультациялар беру ғана өзекті болып табылады. Қалған шаралар айыпталушылар мен күдіктілерге сотқа дейінгі пробация шеңберінен тыс қолжетімді не пробацияның кейінгі кезеңдерінде орынды³⁹.

Қылмыстық іс сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында тоқтатылған жағдайда айыпталушыны немесе күдіктіні сотқа дейінгі пробацияны тоқтату және есептен шығару үшін негіздеме болуы мүмкін. Бұл ретте адамға әлеуметтік қолдау көрсету әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасына сәйкес не сотқа дейінгі пробация шеңберінде көзделген іс-шаралар аяқталғаннан кейін және айыпталушыға (күдіктіге) сотқа дейінгі баяндама табыс етілгеннен кейін жалғасады.

Пробация қызметі сот талқылауы басталғанға дейін айыпталушыға (күдіктіге) екі дана мөлшерінде сотқа дейінгі баяндама жасайды. Бір дана айыпталушыға (күдіктіге) не оның адвокатына немесе заңды өкіліне сот талқылауы басталғанға дейін үш жұмыс күнінен кешіктірмей қол қойғызып беріледі. Екінші дана айыпталушының (күдіктінің) жинақтау ісіне қоса тіркеледі.

Пробация институтының құқық бұзушыларды үнемді қайта әлеуметтендіру аспектісіндегі артықшылығы негізінен пробация қызметі алдын ала тергеу сатысында жүргізетін іс-шараларға байланысты. Мемлекеттік-құқықтық қатынастар контекстінде қылмыстық мінез-құлықтың жалпы әлеуметтік және жеке профилактикасын іске асыру мақсатында ТМД-ға қатысушы елдердегі қазіргі заманғы құқықтық тетіктердің ерекшеліктері пробация саласындағы ұлттық заңнамаларды мұқият талдауды талап етеді.

Халықаралық стандарттау пробациялық нормаларды жалпыға бірдей қолдануға арналған ережелердің толық емес тізімін белгілейді, бұл ТМД-ға қатысушы елдердің заң шығарушыларына қылмыстық процесте пробацияның өзіндік моделін құруға сындарлы және жеке көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

³⁸ Сол жерде.

³⁹ А. Б. Қыстаубаева. Институт пробации: современное состояние и перспективы развития в Республике Казахстан: ғылыми дәреже алуға арналған диссертация. -Нұр-Сұлтан, 2019. - Б. 96.

Айыпталушының (күдіктінің) жеке басын сипаттайтын сотқа дейінгі пробация барысында белгіленген мәліметтер сотқа дейінгі баяндамада толық және объективті көрініс тапқан жағдайда қылмыстық сот ісін жүргізуде нәтижелі пайдаланылуы мүмкін. Осыған байланысты айыпталушының (күдіктінің) жеке басы туралы ақпарат қамтылған сотқа пробациялық есепті талдау жүргізу орынды болып көрінеді.

Осы саладағы заманауи зерттеушілердің негізгі тезистері сотқа дейінгі баяндамада пробация қызметкері соттың немесе прокурордың өтініші бойынша дайындайтын пробация клиентін сипаттайтын ақпаратты түсіну керек деген идеяларды білдіреді. Сотқа дейінгі баяндама бұлтартпау шарасы, жаза туралы мәселені шешкен кезде, сондай-ақ түрменің әкімшілік комиссиясы адамды жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату және адам қадағалауға (пробацияға) түсу туралы сот үшін материалдар дайындаған кезде дайындалады⁴⁰.

Бұдан басқа, алдын ала тергеу органдары мен сот үшін күдіктінің, айыпталушының, сотталушының жеке басын зерделеу нәтижелері бойынша жасалған және әлеуметтік бейімдеу және әлеуметтік оңалту жөніндегі шаралар туралы ұсыныстарды қамтитын пробация қызметі қызметкерлерінің сотқа дейінгі баяндамасы «әлеуметтік» деп аталады⁴¹.

Қазақстан заңнамасы бойынша сотқа дейінгі баяндаманы айқындауға қатысты бұл күдіктінің, айыпталушының жеке ерекшеліктері, олардың әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасында көзделген іс-шараларды орындауы, пробация қызметінің ұсынымдарын орындауы және оның көмегін қабылдауы туралы ақпарат болып табылады⁴².

Заңда көзделген сотқа дейінгі баяндаманың тұжырымын С.М.Жолдасқалиев сынға алды, ол «бұл жағдайда пробация қызметі қызметкерінің қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезеңіндегі (және оны жасағаннан кейін) адамның өмірінің нақты жағдайына қатысты статикалық деректерді емес, динамикалық (мінез-құлық) құрамдас бөлігін бағалауға баса назар аударылатынын», адамның өзіне қатысты сотқа дейінгі табысты баяндаманы қалыптастыруға ұмтылуының себебі деп түсіндіреді⁴³.

Қазақстандық заң шығарушы қабылдаған сотқа дейінгі баяндама туралы термин сотқа дейінгі пробацияның екі векторлық бағытын көрсетеді. Бір жағынан, сотқа дейінгі баяндамада айыпталушының (күдіктінің) жеке басын әлеуметтік бағдарланған зерттеу туралы мәліметтер қамтылады, екінші жағынан, онда сотқа дейінгі іс жүргізу кезеңінде оған

⁴⁰ А.У.Садықов. Перспективы института пробации в современной России // Қоғам және құқық. – 2011. – № 3 (350). – Б. 219.

⁴¹ Д.Горбань. Досудебная пробация как стадия процесса ресоциализации // Қылмыстық-атқару құқығы. – 2017. – Т. 12 (1-4). – № 3. – Б. 319.

⁴² Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 38-VI Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038>.

⁴³ С.М.Жолдасқалиев. Организационно-правовые аспекты реализации досудебной пробации в Республике Казахстан: проблемы и пути решения // Ресей ИМ басқару академиясының еңбектері. – 2019. – № 2 (50). – Б. 134.

әлеуметтік-құқықтық қолдау көрсету туралы ақпарат қамтылады.

М.Ш. Қоғамов сотқа дейінгі баяндама қылмыстық процесс жүйесінде маңызды орын алатынын, сот үшін міндетті күші жоқ, бірақ пайдалы ақпаратты қамтитынын және қылмыстық іс бойынша сотталушыға қатысты сот (әділ, заңды, негізделген) үкім шығаруға ықпал ете алатынын атап өтті⁴⁴. Е.А.Саламатовтың пікірі бойынша, сотқа дейінгі баяндамалар құқық бұзушылықтың әлеуметтік-психологиялық жағын және құқық бұзушының жеке басын ашуы керек, сондықтан оларды психологтар, әлеуметтік қызметкерлер, педагогтер (егер құқық бұзушы кәмелетке толмаған болса) жасаған жөн. Оның пайымдауынша, баяндамалар заңды аспектілерді ашпауы керек, өйткені қылмыстық қудалау мен қорғаудың өкілдері айналысады⁴⁵.

Қазақстандық қылмыстық іс жүргізу жүйесіндегі сотқа дейінгі баяндаманың құқықтық сипаты мынадай элементтердің болуымен көрінеді:

1) іс жүргізу құжаты ретінде заңды күші жоқ көмекші аспектіні білдіреді. Сотқа дейінгі баяндаманың қылмыстық іс жүргізу сипатына ҚР ҚПК-де қылмыстық іс жүргізу қызметіне қатысушы ретінде пробация қызметі қызметкерінің құқықтық мәртебесін де, сондай-ақ сотқа дейінгі баяндаманың өзінің құқықтық мәнін де бекітетін нормалардың болмауы, оның ақпараты **қылмыстық істі қарау шеңберінде соттың қандай да бір шешім шығаруы үшін негіз бола алатын құжат** ретінде көрсетеді.

Қазақстандық зерттеушілердің сотқа дейінгі пробацияға қатысты қылмыстық іс жүргізу заңына енгізілген толықтырулар толық мәнін ашпайды деген неғұрлым негізделген ұстанымы ұсынылады, өйткені сотқа дейінгі баяндаманы ұсынатын пробация қызметі қызметкерінің қатысуы да, сотқа дейінгі баяндамада қамтылған деректерді бағалау жөніндегі сот қызметі де ескерілмейді. Тиісінше, қылмыстық іс жүргізуді реттеудің қолданыстағы нұсқасы сотқа дейінгі баяндамаларды ұсынбай-ақ жасауға мүмкіндік береді⁴⁶.

Н.В.Сидорова, К.Х.Сатбаев ұлттық қылмыстық іс жүргізу заңнамасында сотқа дейінгі немесе сот ісін жүргізуде сотқа дейінгі баяндаманы заңдастырудың шарттары мен негіздерін айқындайтын нормалар, сондай-ақ сотқа дейінгі пробацияның қылмыстық іс жүргізу мәнінің өзге де аспектілері жоқ екендігі туралы өзінің ғылыми зерттеуінде

⁴⁴ М.Ч.Қоғамов. Закон о пробации: Как будут предупреждать новые преступления? [Электрондық ресурс] // Сайт "baigenews.kz". – URL: https://baigenews.kz/dialog/interview/zakon_o_probatsii_preduprezhdenie_novih_ugolovnih_pravonarushenii/.

⁴⁵ Е. А.Саламатов. Досудебная пробация: проблемы и пути решения // Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының Қылмыстық-атқару жүйелері: қазіргі проблемалар және одан әрі даму перспективалары. – Екатеринбург: «Орал мемлекеттік заң университеті» Жоғары білім берудің федералды мемлекеттік бюджеттік білім беру мекемесі, 2018 ж. – Б. 234.

⁴⁶ С. М.Жолдасқалиев. Организационно-правовые аспекты реализации досудебной пробации в Республике Казахстан: проблемы и пути решения // Ресей ИМ басқару академиясының еңбектері. – 2019. – № 2 (50).– Б. 141.

пікір білдіреді⁴⁷;

2) сотқа дейінгі баяндаманың ережелері ұсынымдық сипатта болады, оның мақсаты қылмыс жасаған адамға қатысты дәлелді және әлеуметтік-әділ процестік шешім қабылдау үшін айыпталушы (күдікті) адам туралы егжей-тегжейлі әлеуметтік-бағдарланған ақпаратты сотқа беру ғана болып табылады;

3) жан-жақты әлеуметтік-құқықтық зерттеудің нәтижелері және пробация қызметінің құқықтық ықпал етудің белгілі бір әдістерінің тиімділігі (тиімсіздігі) туралы қорытындылары қылмыстық жауаптылыққа тартылатын адамға нақты міндеттер мен шектеулерді қолданудың орындылығына қатысты сотқа ұсынымдарды айқындайды.

Сотқа дейінгі баяндаманың құрылымы мемлекеттік органдардың құқық қолдану қызметінің әртүрлі жасалатын құжаттардың көпшілігінің дәстүрлі құрылысына сәйкес келеді. Оның мазмұны кіріспе, сипаттама және ұсыныс бөліктерін қамтиды.

Сотқа дейінгі баяндаманың кіріспе бөлігі құжаттың өзіне қатысты нақты-фактографиялық деректерді қамтиды: сотқа дейінгі баяндаманы жасау уақыты, күні және орны; сотқа дейінгі баяндаманы жасаған адамның лауазымы, тегі және аты-жөні; айыпталушының (күдіктінің) тегі, аты, әкесінің аты, күні, айы, жылы және туған жері.

Сотқа дейінгі баяндаманың сипаттамалық бөлігінде айыпталушы немесе күдікті туралы бастапқы әлеуметтанулық ақпарат (азаматтығы, отбасылық жағдайы, кәсібі, білімі, тұрғылықты жері, соттылығының болуы және оларды сипаттайтын өзге де деректер), сондай-ақ жеке тұлғаны зерттеу нәтижелері, сондай-ақ оларды талдау (жеке тұлғаны психоәлеуметтік тестілеу нәтижелері, әлеуметтік сипаттамасы, күдіктінің жасау тәуекелдерін бағалау), айыпталушыларға қылмыстық құқық бұзушылықтар жасалады. Бұдан басқа, баяндаманың осы бөлігінде сотқа дейінгі пробацияны жүзеге асыру барысында айыпталушының немесе күдіктінің мінез-құлқы туралы мәліметтер (әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасында қамтылған іс-шараларды орындау, пробация қызметінің ұсынымдарын орындау және оның көмегін қабылдау) қамтылады.

Сотқа дейінгі баяндаманың сипаттамалық бөлігін дайындау кезінде пробацияның қызметкерлері айыпталушының (күдіктінің) жеке басын сипаттайтын оң және теріс ақиқатты талдайды. Сипаттаманың оң жағы ҚР ҚК-нің 53-бабына сәйкес сот үкім шығарған кезде ескеруі мүмкін адамдардың қылмыстық жауаптылығын жеңілдететін мән-жайлармен байланысты. Атап айтқанда, баяндамада мынадай аспектілер қамтылуы мүмкін: адамның кәмелетке толмауы; жүктілік; айыпталушының (күдіктінің) жас балаларының болуы;

⁴⁷ Сидорова Н. В., К.Х.Сатбаев. Становление института пробации в Республике Казахстан // Ресей ФСИН Пермь институтының хабаршысы. - Пермь, 2019. – № 1 (32). - Б. 50-51.

қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде келтірілген мүлдітік залалды ерікті түрде өтеу, сондай-ақ қылмыспен келтірілген физикалық, материалдық және моральдық зиянды түзету; ауыр жеке, отбасылық немесе өзге де мән-жайлардың тоғысуы салдарынан не жанашырлық себебінен қылмыс жасау; физикалық немесе психикалық мәжбүрлеу нәтижесінде не материалдық, қызметтік немесе өзге де тәуелділікке байланысты қылмыстық құқық бұзушылық жасау; таза жүректі өкіну; кінәсімен келу.

Сонымен қатар, оң ұстанымдарға еңбек қызметі мен оқудағы жақсы көрсеткіштері үшін көтермелеулердің болуы, отбасына материалдық көмек көрсету, әлеуметтік пайдалы іс-шараларға қатысу, қайырымдылық, еріктілік және басқалар жатады.

Айыпталушының (күдіктінің) жеке басын теріс жағынан саралайтын мәліметтерге қатысты оларға: оны әкімшілік жауаптылыққа тарту жағдайларының болуы; учаскелік полиция инспекторларының профилактикалық есепте болу фактісі; алименттік міндеттемелер бойынша, азғындық өмір салтын жүргізу, алкогольді теріс пайдалану туралы берешектер, ата-ана құқықтарынан айыру туралы сот шешімінің болуы және т. б. жатады.

Қылмыстық жауаптылықты ауырлататын мән-жайларға және қылмыстық заңда көзделген жазаға қатысты пробация қызметінің қызметкерлеріне оларды сотқа дейінгі баяндамада көрсету орынсыз болып табылатынын атап өту қажет. Бұл ереже қылмыстық істің мән-жайларының заңды егжей-тегжейлерін қараудан гөрі жеке-жеке (әлеуметтік-психологиялық және моральдық-адамгершілік) контекст құрылған сотқа дейінгі пробацияның ерекшелігіне байланысты.

ҚР ҚПК-нің 299-бабының 3-бөлігіне сәйкес айыптау актісінің сипаттама-дәлелді бөлігінде қылмыс жасаған адамның мінездемесі контекстінде тергеу органдары: күдіктінің жауапкершілігін ауырлататын және жеңілдететін мән-жайларды; күдікті туралы мәліметтерді (азаматтығы, отбасылық жағдайы, кәсібі, білімі, тұрғылықты жері, сотталғандығының болуы), оны сипаттайтын өзге де деректерді, оған қатысты таңдалған бұлтартпау шарасы; алкогольдік, есірткілік немесе басқа да тәуелділіктен емдеуді қолданудың алғышарттары болып табылатын мән-жайлар туралы мәліметтер зерделенеді⁴⁸.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, сотқа дейінгі баяндаманың және айыптау қорытындысының (актінің, қаулысының) сипаттамалық бөліктерінде айыпталушының (күдіктінің) әлеуметтік-демографиялық мәліметтеріне байланысты бір ғана ұқсастық бар, қалған позицияларда әртүрлі бағыттар бар.

⁴⁸ Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ кодексі / / <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.

Сотқа дейінгі баяндаманың сипаттамалық бөлігінің дербес элементі ретінде заң шығарушы онда күдіктіні немесе айыпталушыны әлеуметтік тұрғыдан сипаттайтын ақпараттың болуын атап өтті. Шын мәнінде, бұрын аталған барлық жағдайлар әлеуметтік сипаттамаға да қатысты. Осыған байланысты қосымша ақпаратқа мыналар жатады:

біріншіден, айыпталушының (күдіктінің) өзіне қатысты сотқа дейінгі пробацияны белгілеу негізінде халықтың әлеуметтік осал топтарына жатқызылғанын растайтын (баланың туу туралы куәлігі, мүгедектік туралы анықтама және басқалар) ақпарат;

екіншіден, айыпталушының (күдіктінің) әлеуметтік жағдайының объективті бейнесін, атап айтқанда тұрғын үй-тұрмыстық жағдайларын, отбасындағы қатынастарды, материалдық қамсыздандыру деңгейін, денсаулық жағдайы мен әлеуметтік аурулардың болуын, кәмелетке толмағандарға қатысты панасыз қалу немесе қараусыз қалу фактісін және т. б. ұсынуға мүмкіндік беретін ақпарат;

үшіншіден, айыпталушыны (күдіктіні) қылмыс жасауға әкелген жеке өмірлік жағдайды сипаттайтын (ол болған кезде) ақпарат;

төртіншіден, қылмыс жасалғанға дейінгі айыпталушының (күдіктінің) мінез-құлқын, сондай-ақ оның қылмыстан кейінгі мінез-құлқын бағалауға мүмкіндік беретін ақпарат.

Сотқа дейінгі баяндаманың ұсынымдық бөлігінде пробация қызметі қызметкерлерінің пікірінше, оны түзету мақсатына жеткен сотталушыға қатысты қылмыстық жазаны қолдану шеңберіндегі міндеттер мен шектеулердің шамамен тізбесі көрсетіледі. Бұған пробация қызметі қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу барысында айыпталушымен (күдіктімен) бірге жүретін тәуелсіз тарап ретінде алған мәліметтер ықпал етеді, олар сотқа дейінгі пробацияны жүзеге асыру нәтижесінде қылмыскердің жеке басы туралы бейтарап, неғұрлым объективті пікір шығарады, бұл оның тарапынан сотқа қандай да бір жауапкершілік шарасын беруді ұсынуға мүмкіндік береді.

Сот отырыстарына қатысудан, қылмыскердің жеке басын сипаттайтын әлеуметтік баяндаманы ұсынудан, сотқа, сотталғандарды әлеуметтік баяндамада негізделген арнайы бағдарлама бойынша қадағалауды көздейтін құқық қолдану (немесе соттан кейінгі) функциядан тұратын процестік құрамдас бөліктің маңызы зор. Осыған байланысты тәрбиелік және жазалаушы ықпал ету шараларының ақылға қонымды үйлесімін көздейтін бақылаудағы адамды әлеуметтік-құқықтық сүйемелдеу жөніндегі жұмысты назардан тыс қалдыруға болмайды⁴⁹.

«Пробация туралы» ҚР Заңына түсініктеме дайындаған авторлық ұжым, қолданыстағы қылмыстық жазалар жүйесін талдауға сүйене отырып, сотқа дейінгі баяндаманың тиісті ұсынымдары сотталушыға жүктелетін

⁴⁹ Е.Н.Шатанкова. Институт пробации: опыт зарубежных стран // Ресей заң академиясының хабаршысы. – 2007. – №4. – Б. 78.

міндеттер мен шектеулердің көлеміне қатысты сот шешімінің вариативтілігі заң жүзінде көзделген бас бостандығын шектеу және шартты түрде соттау (үкімдік пробация) шеңберінде ғана маңызды болуы мүмкін деп санайды. Кез-келген басқа қылмыстық жаза шеңберінде жазаның құқықтық сипатына тән міндеттер мен шектеулерді белгілеу оның репрессиялық компонентін күшейтеді, бұл әділеттілік принципін бұзады⁵⁰. Демек, сотқа дейінгі баяндаманың қарар бөлігі сотқа дейінгі пробацияның маңызды мазмұнын біршама шектейді, пробацияның осы түрі аясында қарастырылған жұмыстың әлеуметтік-құқықтық нәтижесін едәуір тарылтады.

Сотқа дейінгі баяндаманы ұтымды қалыптастыру жоспарындағы маңызды нормативтік олқылықтардың бірі пробация қызметінің тек соттың қылмыстық жазаларды қолдануына ұсынымы және заң шығарушының қылмыстық-құқықтық сипаттағы өзге де шаралар туралы (атап айтқанда, шартты түрде соттау институты) айтпауы болып табылады. Мәселен, «Пробация туралы» ҚР Заңының 14-бабына сәйкес ұсынымдық бөлімде адамға жаза тағайындау және оны орындау кезінде пайдалануға ұсынылатын міндеттер мен шектеулердің шамамен тізбесі көрсетіледі⁵¹.

Тек қылмыстық жазаны айқындаудың жеткіліксіздігі әсіресе ұлттық қылмыстық заңда көзделген тәрбиелік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдануды ұсыну мүмкіндігі алынып тасталған кәмелетке толмаған адамдарға қатысты айқын көрінеді. Бұдан басқа, жүкті әйелдер мен жас балалары бар әйелдерге, жас балаларды жалғыз тәрбиелеп отырған еркектерге қатысты жазаны өтеуді кейінге қалдыруды соттың қолдануына қатысты ұсынымдардың әлеуетті тұжырымдалуы алынып тасталады.

Қырғызстанда бұл нюанс ескерілген, пробациялық баяндаманың қорытындысында пробация органының қырғыз мамандары қоғамнан оқшауланумен байланысты емес қылмыстық жазаларды қолдану мүмкіндігі және қылмыстық-құқықтық ықпал етудің мәжбүрлеу шаралары туралы қорытындыларды көрсетеді⁵².

Жоғарыда келтірілген мән-жайлар қазақстандық пробация қызметінің қызметкерлеріне қылмыстық жаза тағайындау кезінде ғана емес, сондай-ақ қылмыстық-құқықтық сипаттағы өзге де шаралар кезінде де сотқа ұсыныстар беру мүмкіндігін кеңейтудің орындылығы туралы тезисті нығайтады.

О.С.Савицкая мен А.А.Қаражан сотқа дейінгі баяндаманың авторлық анықтамасын, атап айтқанда айыпталушының (күдіктінің) психологиялық, әлеуметтік сипаттамалары мен жеке ерекшеліктері туралы, олардың пробация қызметінің ұсынымдарын орындауы және оның көмегін қабылдауы

⁵⁰ «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына түсініктеме. – Қостанай: ҚР ПМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы., 2017. – Б. 163.

⁵¹ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 38-VI Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038>.

⁵² Пробацияны қолдану және клиенттерді есепке алу тәртібі: Қырғыз Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 31 желтоқсандағы № 666 Қаулысы [Электрондық ресурс] // Сайт "cbd.minjust.gov.kg". - URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/12889>.

туралы жазбаша түрде баяндалған ақпаратты ұсынады. Көрсетілген нұсқада бұл зерттеушілер айыпталушыларға (күдіктілерге) әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудегі пробация қызметінің міндетін жоққа шығарады, бұл адамның кінәлі деп танылмағанын дәлелдейді. Осыған байланысты заңда көзделген әлеуметтік қолдау артық және құқық нормаларына қайшы болып саналады.

С.М. Жолдасқалиевтің пікірінше, сотқа дейінгі пробацияның жұмыс істеуінің бастапқы кезеңдерінде пробация қызметі қызметкерінің баламалы санкцияларды қолдануға әкеп соғуы мүмкін құқық бұзушының өмірлік жағдайының мән-жайларын шамадан тыс екпіндеу қаупі бар. Бұл инновацияға қалыпты психологиялық және мінез-құлық реакциясы, оның жаңа функциясын объективті етуге, пробация қызметінің әлеуетін қоғамға көрсетуге және т.б. шамадан тыс «күлшыныспен» көрінеді. Уақыт өте келе мұндай шығындар сөзсіз тегістеледі⁵⁴.

Қылмыстық процесте қазақстандық пробациялық қызметті одан әрі жетілдіру мақсатында бізге мынадай ережелерді енгізу қажет болып көрінеді:

Сотқа дейінгі пробацияға құқығы бар айыпталушылардың (күдіктілердің) санаттарын кеңейту.

Бұл сотқа дейінгі пробация жүргізілуі мүмкін күдіктілер мен айыпталушылар шеңберінің кеңеюіне байланысты. Қолданыстағы заң осы рәсімге жататын адамдардың санатын нақты көрсетеді. Осылайша, олар басқа азаматтардың сотқа дейінгі пробация құқығын шектейді⁵⁵.

Сотқа дейінгі пробацияның адресаттары болып табылатын күдіктілер мен айыпталушылардың заңмен қатаң белгіленген санаты ұлттық қылмыстық іс жүргізу заңнамасында көрсетілмегенін атап өткен жөн. Біздің ойымызша, қазақстандық заң шығарушы күдіктілер мен айыпталушылар санатын әлеуметтік осал контингентке әдейі тарылтқан. Бұл қадам айыпталушылардың (күдіктілердің) осы санатына Қазақстанның қылмыстық процесінің сотқа дейінгі іс жүргізу сатыларында барынша көмек көрсетуге ұмтылуымен байланысты. Пробациялық қолдаудың нәтижесі болуы үшін соттың айыпталушылардың (күдіктілердің) көрсетілген белгілі бір санатына қатысты қоғамнан оқшаулауға байланысты емес жазаларды қолдануы қажет. Осылайша, пробация қызметінің есебіне сотталған ретінде түсе отырып, пробация жөніндегі мамандар ұзақ үзіліссіз және есепке алынатын адамның

⁵³ О.С.Савицкая, А. А.Қаражан. О модернизации службы пробации в Казахстане в рамках изучения международных правовых актов и переводе опыта пробации // Қазіргі кезеңде ішкі істер органдарының ұйымдастырылуы мен қызметі: мәселелері мен шешу жолдары: мат. халықаралық. ғылыми.- тәжірибе. конф., 18 қазан 2019 жыл. –Қостанай: Қазақстан Республикасы ІІМ Ш.Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, 2019. – Б. 457.

⁵⁴ С.М.Жолдасқалиев. Организационно-правовые аспекты реализации досудебной пробации в Республике Казахстан: проблемы и пути решения // Ресей ІІМ басқару академиясының еңбектері. – М., 2019. – № 2 (50).– Б. 137.

⁵⁵ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 38-VI Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038>.

болмауынсыз оны әлеуметтік жайластыру жөніндегі жұмысты жалғастырады. Бұдан басқа, сотқа дейінгі пробация үй қамағына алу немесе қамауда ұстау түріндегі бұлтартпау шарасы қолданылған адамдарға қатысты қолданылмайды⁵⁶.

А.Б. Қыстаубаеваның пікірінше, жоғарыда аталған бұлтартпау шараларының бірі қолданылған адам қоғамнан оқшауланған және таныс әлеуметтік байланыстарда шектелгенде адамгершілік және психологиялық күйзеліске ұшырайды. Мұндай айыпталушылар (күдіктілер) сотқа дейінгі пробация шеңберінде жұмыс істейтін психологиялық сүйемелдеу мен консультацияны қамтамасыз етуге аса мұқтаж⁵⁷.

ҚР «Пробация туралы» Заңына түсініктеме авторлары мәлімдегендей, сотқа дейінгі пробацияны қолданудағы шектеулердің себептері аталған қылмыстық-процестік мәжбүрлеу шараларын іске асыру тәртібі азаматтардың белгілі бір құқықтарынан айыруға немесе шектеуге байланысты, мысалы, «жеке бас бостандығына құқық», «еркін жүріп-тұру құқығы», «тұрғылықты жерін еркін таңдау құқығы», бұл өз кезегінде сотқа дейінгі пробация қолданылатын адамдарды қайта әлеуметтендіруге, әлеуметтік бейімдеуге және оңалтуға бағытталған негізгі іс-шараларды орындауға кедергі келтіреді⁵⁸.

Әрине, тергеу изоляторларында ұсталатын немесе бостандығы заңды негізде шектелген айыпталушыларға (күдіктілерге) қатысты сотқа дейінгі пробацияны жүзеге асыру белгілі бір техникалық қиындықтар туғызады, алайда олар айыпталушының (күдіктінің) жеке басын зерттеуге байланысты пробациялық шараларды орындау үшін нақты болып табылады. Мәселен, ҚР ҚПК-нің 146-бабына сәйкес айыпталушыға (күдіктіге) қатысты ұйқамақ барысында бір немесе бірнеше шектеулер, оның ішінде тұрғын үйден толық немесе белгілі бір уақытта шығуға тыйым салу қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, міндеттерге белгілі бір уақытта анықтау органына немесе күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының мінез-құлқын қадағалайтын басқа органға жеке келу кіреді⁵⁹.

Қазақстандық пробация қызметі армян пробация жүйесінен айырмашылығы, оларға қатысты үй қамағы түріндегі бұлтартпау шаралары қолданылған адамдарды қадағалауды жүзеге асырмайды. Осылайша, оларды сотқа дейінгі пробация шеңберінде іс-шаралар өткізу үшін пробация қызметіне келуге міндеттеуге болмайды.

⁵⁶ Сол жерде.

⁵⁷ А. Б.Қыстаубаева. Проблемы законодательного регулирования досудебной пробации в Республике Казахстан: мат.-з.ғ. д. к. Ж. Балтабаевтың 70 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция – Астана, ЕҰУ баспасы, 2018. – Б. 187.

⁵⁸ «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына түсініктеме. – Қостанай: ҚР ПМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы., 2017. – Б. 148.

⁵⁹ Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.

Сонымен қатар, бұл рәсім сотқа дейінгі іс жүргізетін органдардың көмегімен орындалуы мүмкін. ҚР «Пробация туралы» Заңына сәйкес полиция пробацияны жүзеге асыратын субъектілердің бірі болып табылады⁶⁰.

Қазіргі зерттеушілердің көзқарасы бойынша сотқа дейінгі пробацияның адресаттары болып табылатын адамдар тобын шектеуден бас тарту қажет. Бұл сотқа дейінгі баяндаманың рөлін қабылдаудың теріс факторының себептерінің бірі осы құжатты тек сот практикасында қоғамнан оқшауланумен байланысты емес шараларды кеңінен қолданудың құқықтық тетіктері бар адамдардың әлеуметтік осал санаттарына қатысты жасауда көрінеді⁶¹.

Сот төрелігіне жәрдемдесу нысанында сотқа дейінгі пробацияны жүзеге асыру.

Қазақстан заңнамасына сәйкес пробация екі нысанда жүзеге асырылады: пробациялық бақылау және әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету. Пробациялық бақылау - бұл пробация қызметі мен полицияның олардың есебінде тұрған адамдардың оларға заңмен және сотпен жүктелген міндеттерді орындауын бақылауды жүзеге асыру жөніндегі қызметі. Демек, пробациялық бақылау-бұл жазаны орындау кезінде бас бостандығын шектеу немесе шартты түрде соттау түрінде жүзеге асырылатын жазалау сипатындағы шара. Бұл формада сотқа дейінгі пробацияның жұмыс істеуі мүмкін емес. Сондықтан пробацияның екінші түрі сотқа дейінгі пробацияның мәні мен мазмұнын құрайды.

Пробация элементін қылмыстық процеске енгізу айыпталушыларды (күдіктілерді) әлеуметтік-құқықтық қолдаумен қамтамасыз ету жолымен қайталама қылмыстар жасаудың алдын алу мәселесіндегі бағыттардың біріне айналды.

Идеялық-теориялық тұжырымдама тұрғысынан айыпталушыларға (күдіктілерге) әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету түрінде сотқа дейінгі пробацияны жүзеге асыра отырып, мемлекет қоғамдағы криминализация деңгейін төмендетуге тырысатынын атап өткен жөн. Дегенмен, іс жүзінде ол болжанғандай пайдалы әсер ету коэффициентіне ие емес. Е.А.Саламатов атап өткендей, айыпталушылардың көпшілігі (күдіктілер) мұндай көмекке алаңдағысы келмейді, өйткені олар, ең алдымен, соттың алдағы үкімі тәуелді болатын заңды аспектілерге қызығушылық танытады. Оның пікірінше, сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында мемлекеттен әлеуметтік қолдау алу ниетінің болмауының басты себебі құқық бұзушылар үшін аталған іс-әрекет тағылып отырған айыпта кінәсін мойындау ретінде бағаланады⁶².

⁶⁰ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 38-VI Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038>.

⁶¹ С.М.Жолдасқалиев. Организационно-правовые аспекты реализации досудебной пробации в Республике Казахстан: проблемы и пути решения // Ресей ПМ басқару академиясының еңбектері. – 2019. – № 2 (50).– Б. 134.

⁶² Е.А. Саламатов. Досудебная пробация: проблемы и пути решения [Электрондық ресурс] // Сайт: "zakon.kz". - URL: <http://www.zakon.kz/4927553-dosudebnaya-probatsiya-problemy-i-puti.html>.

Осылайша, айыпталушыларға (күдіктілерге) әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету түріндегі сотқа дейінгі пробацияның мәні жақсы кері байланыс таппайды. Алайда қылмыстық процестегі пробациялық қызметтің мәні айыпталушының (күдіктінің) жеке басын соттың қылмыстың объективті жағын да, жасалған заңсыз әрекеттің (әрекетсіздіктің) субъективті жағын да қабылдауы үшін зерттеу болып табылады. Осы ұстанымға сәйкес, С.М. Жолдасқалиев «сотқа дейінгі пробация сотқа дейінгі тергеп-тексеру материалдарын бағалаумен қатар, пробация қызметінің қызметкері жүргізген және сотқа дейінгі баяндамада ұсынылған жеке тұлғаны әлеуметтік зерттеу нәтижелерінің деректерін де назарға алатындығына байланысты сот төрелігін іске асырудың қалыптасқан тәжірибесін сөзсіз өзгертуі тиіс» деп мәлімдейді.⁶³

Құқық қорғау қызметінің нысаны оның мазмұнын, сондай-ақ оны іске асыру арқылы қол жеткізілетін әлеуметтік маңызды нәтижелерді айқындауға тиіс. Осыған байланысты, Қазақстанда сотқа дейінгі пробацияның сот төрелігіне жәрдемдесу нысанында жұмыс істеуі орынды деп санаймыз. Пробация қызметі қызметкерлерінің негізгі міндеті сотқа дейінгі сапалы және толық баяндаманы дайындау және жасау болып қала береді. Негізгі екіпін сотқа дейінгі іс жүргізу жүргізіліп жатқан адамның жеке басын әлеуметтік бағдарланған зерделеуге бағытталатын болады. Осыған байланысты, «Пробация туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 5-бабының 1-бөлігіне мынадай мазмұндағы толықтыру енгізуді ұсынамыз: «пробация сот төрелігіне жәрдемдесу, пробациялық бақылау және пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету нысандарында жүзеге асырылады».

Пробация қызметі қызметкерлерінің қылмыстық процеске өзге де қатысушылар ретіндегі мәртебесін бекіту.

Республикада толыққанды пробация қызметін құру кезең-кезеңімен жүзеге асырылады, өйткені ол уақытты, айтарлықтай қаржылық ресурстарды және, ең бастысы, қылмыстық қудалау органдары мен сот корпусының құқықтық санасының өзгеруін талап етеді.⁶⁴

Қылмыстық іс жүргізу қатынастары жағдайында пробация қызметі қызметкерінің ресми заңды түрде белгіленген мәртебесі оны айыптау және қорғау тарапынан сот төрелігі органдарына сотқа дейінгі баяндама жасайтын дербес тұлға ретінде автоматты түрде сәйкестендіреді.

С.Н. Бачурин мен Г.Б. Қожмұхамедованың көзқарасы бойынша сот органдарының бастамасы бойынша пробация қызметінің қызметкерінің

⁶³ С. М. Жолдасқалиев. Организационно - правовые аспекты реализации досудебной пробации в Республике Казахстан: проблемы и пути решения // Ресей ПМ басқару академиясының еңбектері. – 2019. – № 2 (50).– Б. 134.

⁶⁴ Б.К.Шнарбаев. Становление пробации в Казахстане в рамках международных стандартов // әлеуметтік-экономикалық құбылыстар мен процестер. – 2017. – №3. – Б. 275.

«қылмыстық процеске қатысушы» ретінде қатысуының орындылығы туралы мәселе қаралуға тиіс, осылайша ол қажет болған жағдайда сотта сөз сөйлей алады, баяндаманы оқи алады⁶⁵.

Толыққанды пробация қызметін құруға судьялар қауымдастығы мүдделі, оның қарамағында сотталушының криминогендік, әлеуметтік және психологиялық ерекшеліктері туралы ақпарат, қайта құқық бұзушылық жасау тәуекелдерін бағалау және шартты шараны қолданудың орындылығы бойынша ұсынымдар бар сотқа дейінгі баяндамасы бар, сот құқық бұзушымен жеке жұмыс жоспарын ескере отырып, қосымша міндеттер тағайындай алады⁶⁶.

С.С. Стамгазинованың, Д.С. Баженовтың пікірінше, пробация жұмысының қызметкері баяндамада жасалған қорытындыларды растайды және айыпталушы (сотталушы) үшін жауапкершілікті өз мойнына алады, егер оған қоғамнан оқшауланумен не балама жаза шарасымен байланысты емес жаза тағайындалса, ол іс жүргізуші тұлға, сот процесіне қатысушы болуға тиіс. Пробация жұмысы қызметкерінің мәртебесін қылмыстық процеске қатысушылардың мемлекеттік органдар мен тұлғаларды регламенттейтін бөлімде бекітетін ұлттық қылмыстық іс жүргізу заңнамасына құқықтық норманың енгізілгені мақсатты көрінеді⁶⁷.

Осыған байланысты, пробация жұмысы қызметкерінің қылмыстық процеске өзге де қатысушы ретіндегі мәртебесін заңнамалық тұрғыдан бекіту сотқа сотқа дейінгі пробация процесінде алынған, соттың әділ шешімін шығару үшін қажетті қажетті ақпаратты сотқа беру шеңберінде қисынды және ақылға қонымды болып көрінеді.

⁶⁵ С.Н. Бачурин, Г.Б.Қожмұхамедова. О некоторых проблемных вопросах в деятельности службы пробации в свете реализации нового законодательства Республики Казахстан // Заң ғылымы және практика. - Самара: Ресей ФСИН Самара заң институты, 2017 ж. – Б. 27.

⁶⁶ А.Ш.Габараев, А.В.Новиков. Перспективы реализации института пробации в современной пенитенциарной политики Российской Федерации // Ғылым мен білімнің заманауи мәселелері.–2015.–№ 2-2. –Б. 882.

⁶⁷ С.С.Стамгазинова, Д.С.Баженов. Пробелы правовой регламентации деятельности сотрудников службы пробации // Қазақ гуманитарлық-заң инновациялық университетінің хабаршысы.–2017.–№ 2 (34).- Б. 91.

2. Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша үкімдік пробацияны жүзеге асырудың өзекті мәселелері

Қазақстан Республикасы құқықтық мемлекет ретінде қалыптастыру жолында құқықтық институттардың дәстүрлі құндылықтарын нығайтудан бастап жалпыәлемдік стандарттарды имплементациялауға дейінгі дамудың әртүрлі кезеңдерін қамтитын елеулі белестерден өтті. Мұның ішінде қылмыстық сот төрелігі жүйесіне ерекше назар аударылды, өйткені дәл осы салада адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары ең осал болып табылады.

Қылмыстық сот ісін жүргізу орбитасында туындайтын құқықтық қатынастар, атап айтқанда жазаны өтеу процесінде, мәжбүрлі сипатқа ие. Сонымен, көптеген жылдар бойы сот практикасындағы ең басым жаза шарасы бас бостандығынан айыру болды, ол уақыт өткеннен кейін қоғамдағы пенитенциарлық мәдениеттің жоғарылауында, қайталанатын қылмыстың өсуінде, бас бостандығынан айыру орындарынан жеңіл босатуға көшудің төмен деңгейінде және бостандықта өмір сүруге нақты дайындықтың болмауында көрінетін өзінің жағымсыз салдарын көрсетті.

Бұл мәселені шешу үшін мемлекет сотталғандарды қоғамнан оқшаулауға байланысты емес жазаларды қолдануды едәуір кеңейту жолымен Қазақстан Республикасының қылмыстық саясатын ізгілендіруге бағыт алды. Бұл өз кезегінде «түрме тұрғындарының» айтарлықтай төмендеуіне ықпал етті. Бұған Қазақстан 100 мың тұрғынға шаққанда бас бостандығынан айыруға сотталғандардың үлес салмағы бойынша үшінші орыннан 82-орынға көшкен әлем елдеріндегі сотталғандар саны бойынша әлемдік рейтинг дәлел бола алады.

Бас бостандығынан айыруға балама шараларды кеңінен қолдануға пробация институтын ұлттық құқықтық жүйеге енгізу айтарлықтай әсер етті. Пробация сотталғандардың қылмыстық мінез-құлқын төмендетуге бағытталған құрал ретінде әлемнің көптеген елдерінде белсенді қолданылады. Сонымен қатар, көптеген шет мемлекеттердегідей, қазақстандық пробация жүйесі қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын орындауға бағытталған, үкімдік пробация түріндегі қоғамнан оқшауланумен байланысты емес жетекші модельді қамтиды, ол бүгінгі күні ұлттық пробация тетігінде барынша қолданылатын болады.

Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасында жазаларды, оның ішінде бас бостандығынан айыруға балама жазаларды орындаумен байланысты құқықтық институттарды жетілдіру жөніндегі шаралар көзделеді. Қылмыстық пробацияның қылмыскерді қайта әлеуметтендіруге және оның жеке басының алдын алуға жауапты әсер етудің жетекші құралдарының бірі ретіндегі рөлін күшейту және нығайту қажет.

Үкімдік пробация деп «бас бостандығын шектеуге сотталған адамдарға, сондай-ақ шартты түрде сотталғандарға қатысты пробациялық

бақылауды белгілеу және жүзеге асыру және оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі қызмет пен шаралар жиынтығы» түсініледі⁶⁸.

А.Б.Қыстаубаеваның пікірінше «үкімдік пробацияны Қазақстан Республикасындағы пробацияның «классикалық» түрі деп атауға болады. Дәл осы пробация түрінен Қазақстанда пробация институты пайда болды, бастапқыда тек шартты түрде сотталған адамдарға ғана қатысты, содан кейін оларға бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға сотталған адамдар қосылды»⁶⁹.

А.Б.Сқақов атап өткендей, үкімдік пробация бас бостандығын шектеуге сотталған адамдарды, сондай-ақ шартты түрде бас бостандығынан айыруға сотталғандарды түзету, оларға әлеуметтік-құқықтық және өзге де көмек көрсету мақсатында олардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған әзірленген және іске асырылатын жеке-дара шаралар кешенін қолдана отырып, пробация қызметін бақылауға және қадағалауға орналастырудан тұрады, ол сондай-ақ олардың жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу⁷⁰.

Бұрын айтылғандай, үкімдік пробация бас бостандығын шектеуге сотталғандар мен шартты түрде сотталғандарға қатысты іске асырылады. Осы қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының әрқайсысын жеке-жеке талдаймыз.

Бүгінгі таңда мемлекет пен қоғам сотталғандардың өмірі мен денсаулығын сақтауға ғана емес, сонымен бірге сотталғанның жеке басын қылмыстық ортаның теріс әсерінен қорғау процестерін белсенді түрде жүзеге асыруға, сотталғандарға қылмыстық өткенді ұмытуға ықпал ететін жағдайлар қалыптастыруға, оларды құқық бұзушылық мінез-құлыққа ынталандыруға мүдделі, бұл сайып келгенде сотталғанды түзетеді. Қылмыстық-атқару заңнамасын жалпыадамзаттық құндылықтар мен мүдделерді құрметтеуге бағыттау бостандықты шектеу сияқты жазамен байланысты.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 21-бабына сәйкес «заңда көзделген жағдайларды қоспағанда, Қазақстан Республикасының аумағында заңды түрде жүрген әрбір адамға оның аумағы бойынша еркін жүріп-тұру және тұрғылықты жерін еркін таңдау құқығы тиесілі»⁷¹.

⁶⁸ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 38-V ҚР Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038#z12>.

⁶⁹ А.Б.Қыстаубаева. Отдельные вопросы совершенства приговорной пробации в законодательстве Республики Казахстан // Science Review. 7(7), Vol.6, December 2017. – Б. 34.

⁷⁰ А.Б.Сқақов. Уголовно-исполнительное законодательство Казахстана: современное состояние и перспективы развития / А. Б. Сқақов // Қылмыстық-атқару құқығы. - 2017. - Т. 12 (1-4), № 3. -Б. 327.

⁷¹ Қазақстан Республикасының Конституциясы: Республикалық референдуммен 1995 жылғы 30 тамызда қабылданды. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_.

Қозғалыс еркіндігі адамның ең маңызды және негізгі қажеттіліктерін білдіреді, өйткені ол адам өмірінің негізгі аспектілеріне әсер етеді. Бұл адамның қалыпты өміріне тән табиғи жағдайды айқын көрсетеді.

Алайда, бұл құқықтар шектелген, ал адамға қатысты қоғамнан оқшаулануға байланысты немесе оны қозғалыс еркіндігінде ішінара шектейтін жаза қолданылған жағдайда кейде олардан айырылатын құқықтық жағдайлар бар.

Бостандық ұғымы бірнеше анықтамаларға ие, өйткені ол бірнеше семантикалық мағыналарды қамтитын күрделі және көп қырлы категория. Сонымен, философия тұрғысынан еркіндік-бұл сыртқы мақсат қоюдың болмауы жағдайында іс-әрекет пен мінез-құлық мүмкіндігін тіркейтін субъективті қатар мәдениетінің әмбебаптығы⁷². Құқықта бостандық дегеніміз-Конституцияда немесе басқа заңнамалық актіде бекітілген адамның белгілі бір мінез-құлқының мүмкіндігі (мысалы, сөз бостандығы, діни сенім бостандығы және т.б.). Бостандық категориясы субъективті мағынада құқық ұғымына жақын, алайда соңғысы мемлекеттің немесе басқа субъектінің қандай-да бір іс-әрекетті жүзеге асырудың заңды механизмінің болуын және әдетте тиісті міндетінің болуын болжайды. Керісінше, заңды бостандықтың нақты іске асыру механизмі жоқ, ол осы бостандықты бұзатын кез-келген әрекетті жасаудан бас тарту міндетіне сәйкес келеді⁷³.

Бостандық-әр адамның табиғи, ажырамас құқығы, ең маңызды жалпыадамзаттық құндылық. Бұл тұтқынға, физикалық және рухани зорлық-зомбылық пен мәжбүрлеуге, кез-келген тәуелділік пен шектеулерге, кез-келген міндеттеме мен бағынуға қарама-қарсы. Бұл саяси және экономикалық қысымның жоқтығын, қоғамның қоғамдық-саяси өмірінде қысымның, шектеулердің жоқтығын білдіреді⁷⁴.

Өз кезегінде, шектеу деп С.И.Ожеговтың түсіндірме сөздігіне сәйкес кейбір әрекеттерді, құқықтарды шектейтін ереже түсініледі. Демек, шектеу-бұл құқықтар мен мүмкіндіктерді шектейтін тығыздық⁷⁵.

Қылмыстық-атқару құқығы ғылымында ұсынылған мәселелерге қатысты көптеген зерттеулер мен ойлар бар. Э.А.Говорухиннің пікірінше, «кінәліні бостандықты шектеу арқылы жазалау арқылы мемлекет оны тек мінез-құлықты таңдауда ғана емес, сонымен бірге жеке азаматтық құқықтарды пайдалану мүмкіндігін де шектейді. Алайда, қылмыстық жазалау тәртібімен бас бостандығын шектеуге ұшыраған адамдар азаматтық құқықтарды пайдалану бостандығында ішінара көлемде шектелетінін атап өткен жөн, бұл өз кезегінде оларды мүлдем айыруға тең келмейді⁷⁶.

⁷² Ең жаңа Философиялық сөздік. 3-ші басылым., түзетілді. - Мн.: Кітап Үйі. 2003.

⁷³ «Свобода» // Үлкен заң сөздігі. Ред. А.Я. Сухарева, В. Е. Крутский. — М., 2007.

⁷⁴ Орыс тілінің үлкен түсіндірме сөздігі / Бас. ред. С. А. Кузнецов // бірінші басылым: Санкт-Петербург: Норинт, 1998.

⁷⁵ С.И.Ожегов., Н.Ю.Шведова. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі. - 4-ші басылым., қосымша-Мәскеу, 1999.

С.Б.Бойко атап өткендей, «бостандықты шектеу» ұғымы адамдардың заңсыз мінез-құлқы процесінде туындайтын шектеулерді заңнамада жалпылау үшін құқықтық құбылыспен байланысты. Қылмыскерді бостандыққа шектеу арқылы мемлекет оның өз қалауы бойынша әрекеттерді толық немесе ішінара таңдау мүмкіндігін шектейді⁷⁷.

Өз кезегінде, С .В. Полубинская «бас бостандығын шектеу деп соттың сотталған адамға жүктеген міндеттері мен тыйымдарының жиынтығын құрайтын, сотталған адамды мамандандырылған мемлекеттік орган тарапынан қадағалауды жүзеге асыру жағдайында қоғамнан оқшауламай орындалатын қылмыстық жазаны түсіну керек дейді⁷⁸.

Бас бостандығын шектеу жаза түрлерінің бірі ретінде ҚР ҚК-нің 44-бабымен реттеледі, ол сотталған адамға алты айдан жеті жылға дейінгі мерзімге пробациялық бақылау орнатудан және оны жазаны өтеудің бүкіл мерзімі ішінде жыл сайын жүз сағат бойы мәжбүрлі еңбекке тартудан тұратын оның мәнін көрсетеді⁷⁹.

ҚР «Пробация туралы» Заңының 5-бабына сәйкес пробациялық бақылау деп пробация қызметінің және полицияның олардың есебінде тұрған адамдардың оларға заңмен және сотпен жүктелген міндеттерді орындауын бақылауды жүзеге асыру жөніндегі қызметі түсініледі⁸⁰. Пробациялық бақылау шеңберінде белгіленген міндеттерге мыналар жатады:

сотталған адамның мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыратын уәкілетті мемлекеттік органның хабарламасынсыз тұрақты тұрғылықты жерін, жұмысын, оқуын өзгертпеу;

белгілі бір жерлерге бармау;

психобелсенді заттарды қолданумен байланысты психикалық, мінез-құлық бұзылыстарынан (аурулардан), жыныстық жолмен берілетін аурулардан емделу курсынан өту;

отбасына материалдық қолдау көрсету;

сотталғанды түзеуге және оның жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алуға ықпал ететін басқа да міндеттер.

Бас бостандығын шектеу қылмыстардың шағын, орташа және ауыр санатын жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамдарға тағайындалады. Ауыр қылмыс жасағаны үшін бас бостандығын шектеу мерзімі жеті жылдан аспауға тиіс.

⁷⁶ Э.А.Говорухин. Ограничения в передвижении осужденных в местах лишения свободы как средство обеспечения режима [Мәтін] / Э. А. Говорухин. - Рязань, 1981. – Б. 33.

⁷⁷ С.Б.Бойко. Ограничение свободы как вид наказания в российском уголовном праве. Дисс... з.ғ. к. Дондағы Ростов, 2001.- Б. 84.

⁷⁸ С.В.Полубинская. К вопросу о целях наказания: Қылмыстық заңды жетілдіру мәселелері. М. -. 56 б.

⁷⁹ Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ кодексі / / <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z313>.

⁸⁰ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 38-V ҚРЗ Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038#z12>.

Бас бостандығын шектеуді қолданудың ерекшелігі, егер ол сот талқылауы кезінде жұмысқа орналаспаған жағдайда, құқық бұзушыға қатысты мәжбүрлі еңбекті белгілеу болып табылады.

Мәжбүрлі немесе міндетті еңбек туралы конвенцияға сәйкес, осы құбылыс деп қандай да бір жаза қатері төнгенде қандай да бір адам өз қызметтерін өз еркімен ұсынбағаны қандай да бір адамнан талап етілетін кез келген жұмысты немесе қызметті түсіну керек⁸¹.

Сонымен бірге төменде келтірілген мән жайлар мәжбүрлі еңбек ретінде бағалауға жатпайды:

міндетті әскери қызмет туралы заңдарға сәйкес талап етілетін және таза әскери сипаттағы жұмыстарға қолданылатын кез келген жұмыс немесе қызмет;

өзін-өзі басқаратын ел азаматтарының әдеттегі азаматтық міндеттерінің бөлігі болып табылатын кез-келген жұмыс немесе қызмет;

сот органының шешімімен шығарылған үкімнің салдарынан қандай да бір адамнан талап етілетін кез келген жұмыс немесе қызмет, егер бұл жұмыс немесе қызмет мемлекеттік органдардың қадағалауымен және бақылауымен жүргізілсе және аталған адам жеке тұлғалардың, компаниялардың немесе қоғамның қарамағына аударылмаса немесе берілмесе;

төтенше жағдайларда, яғни соғыс немесе апат немесе апат қаупі төнген жағдайларда талап етілетін кез келген жұмыс немесе қызмет қандай да бір түрде: өрттер, су тасқыны, аштық, жер сілкінісі, ауыр эпидемиялар немесе эпизоотиялар, зиянды жануарлардың, жәндіктердің немесе өсімдік паразиттерінің басып кіруі және жалпы қауіп төндіретін немесе қауіп төндіруі мүмкін жағдайлар халықтың барлығының немесе бір бөлігінің өмірі немесе қалыпты өмір сүру жағдайлары;

коммуналдық сипаттағы кішігірім жұмыстар, яғни осы ұжым мүшелерінің ұжымның тікелей пайдасы үшін орындайтын жұмыстары, сондықтан халықтың өзі немесе оның тікелей өкілдері осы жұмыстардың орындылығы туралы өз пікірлерін айтуға құқылы болған жағдайда, ұжым мүшелерінің қарапайым азаматтық міндеттері деп санауға болады⁸².

Ұсынылған халықаралық нормаға сүйене отырып, егер сотталған адамға сот шешімі бойынша оның еркіне қарсы жұмыстарды орындау міндеті тағайындалса, ол мәжбүрлі еңбек ретінде танылмайды. Демек, белгілі бір жұмыстың орындалуын белгілеумен байланысты ҚР ҚК-нің 44-бабында көзделген аталған міндеттің атауын мәжбүрлі еңбек деп атауға болмайды.

⁸¹ Женевада 1930 жылы 28 маусымда Халықаралық Еңбек Ұйымының Бас конференциясының 14-ші сессиясында қабылданған мәжбүрлі немесе міндетті еңбек туралы Конвенция // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z0000000120>.

⁸² Сол жерде.

Осыған қарамастан, Қазақстан Республикасы Конституциясының 24-бабында көзделген нормасында мәжбүрлі еңбекке тек сот үкімі бойынша не төтенше немесе әскери жағдай жағдайында ғана жол берілетінін айтады⁸³. Демек, сотталғанды бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны орындау шеңберінде белгілі бір жұмыс түрлерін орындауға мәжбүрлеу заңды және ұлттық заңнама нормаларымен негізделген.

ҚР ҚК 44-бабының 1-бөлігіне сәйкес мәжбүрлі еңбекке: тұрақты жұмыс орны бар немесе оқумен айналысатын сотталғандар; кәмелетке толмағандар, әйелдер: үш жасқа дейінгі немесе елу сегіз және одан жоғары жастағы, жас балалары бар жүкті әйелдер; ер адамдар: жас балаларын жалғыз тәрбиелеп отырған сотталғандар, жазасы алты айдан аз мерзімге бас бостандығын шектеуге ауыстырылған бірінші немесе екінші топтағы мүгедектер тартылмайды⁸⁴.

Мәжбүрлі еңбекті жергілікті атқарушы органдар қоғамдық орындарда ұйымдастырады, оны орындау тәртібі мен шарты қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жазаға ұқсас.

Қолданыстағы заңнама сотталған адам жұмысқа орналасқан немесе оқуда жұмыспен қамтылған жағдайда бас бостандығын шектеуге іске асыратын мәжбүрлі еңбекті тоқтата тұру немесе күшін жою процесін реттемейді. Осыған байланысты, қылмыстық-атқару заңнамасына мынадай норманы енгізу арқылы тиісті толықтыру енгізу орынды деп санаймыз: «Бас бостандығын шектеуге сотталған адам жұмысқа орналастырылған жағдайда, пробация жұмысының қызметкерлері растайтын құжаттарды қоса бере отырып, белгіленген мәжбүрлі еңбектің күшін жою немесе тоқтата тұру үшін сотқа ұсыныс енгізеді».

Қарастырылып отырған жазаның негізгі белгілері:

- * Бас бостандығын шектеу ұлттық жазалау жүйесінде бас бостандығынан айырудың жетекші балама шарасы болып табылады.

- * Бостандықты шектеу-сотталған адамға құқық бұзушының конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қозғайтын сот үкімі немесе қаулысы бойынша белгілі бір міндеттер мен шектеулер қою болып табылады.

- * Сотталған адамдардың бас бостандығын шектеуге деген мінез-құлқын бақылауды пробация қызметі жүзеге асырады.

- * Бостандықты шектеу үкімдік және пенитенциардан кейінгі пробация шеңберінде жүзеге асырылады.

- Мәжбүрлі еңбек-бостандықты шектеуді тағайындау барысында белгіленетін шара.

⁸³ Қазақстан Республикасының конституциясы: Республикалық референдуммен 1995 жылғы 30 тамызда қабылданды. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_.

⁸⁴ Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ кодексі / / <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z313>.

* Бас бостандығын шектеуді орындау барысында сотталғандар пробациялық бақылауға және оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге жатады.

* Бас бостандығын шектеуді өтеу тәртібі мен шарттарын қасақана бұзу неғұрлым ауыр жазаға ауыстыруға әкеп соғады.

Үкімдік пробация сотталғандарға қатысты ҚР ҚК-нің 63-бабы негізінде шартты түрде іске асырылады. Ғылыми әдебиеттерде шартты айыптаудың құқықтық сипатына қатысты әртүрлі көзқарастар бар. Құқықтық әдебиеттерде шартты айыптаудың келесі сипаттамаларын кездестіруге болады:

жазадан босату түрлерінің бірі немесе жазадан шартты түрде босату түрлерінің бірі;

сот тағайындаған жазаны өтеуден босату немесе шартты түрде босату түрлерінің бірі;

жазаны өтеудің ерекше тәртібі;

соттың бұрын тағайындалған жазаны қолданудың (өткізудің) ерекше тәртібі;

үкімді орындаудың ерекше тәртібі;

қылмыстық жауаптылықты іске асырудың дербес нысаны немесе қылмыстық жауаптылық шарасы;

жазаның бір түрі.

Ғалымдардың жеткілікті үлкен тобы шартты соттауды жазаны өтеуден босатудың немесе сот тағайындаған жазаны өтеуден шартты түрде босатудың бір түрі ретінде анықтайды. Шартты соттауды жазаны өтеуден босату немесе жазаны өтеуден шартты түрде босату ретінде анықтау шартты сотталудың мазмұнын көрсетеді, бірақ оның мәнін анықтамайды. Сотталған адам өзіне тағайындалған жазаны өтеуден босатылады, бірақ шартты түрде сотталған адам үшін сынақ шарттары бұзылған жағдайда, оған сот тағайындаған жазаны нақты өтеу түрінде қолайсыз салдар туындайды. Осылайша, шартты соттауды қолданудың мазмұны бойынша екі түрлі салдары болуы мүмкін: шартты түрде сотталған адамды өзіне тағайындалған жазаны өтеуден босату; шартты түрде сотталған адамның өзіне тағайындалған жазаны нақты өтеуі.

Шартты соттау институтының мәні сынақтың бір ғана нәтижесімен, яғни шартты түрде сотталған адамды өзіне тағайындалған жазаны өтеуден босатумен айқындала алмайды. Қазіргі уақытта заңгер ғалымдар арасында қылмыстық жауапкершілікті жүзеге асыру нысаны, қылмыстық жауапкершілік шаралары ретінде шартты түрде сотталудың құқықтық сипатын түсіну кең таралған.

Осылайша, С. Батхулег шартты түрде соттауды жазамен және басқа да қылмыстық жауаптылық шараларымен қатар, белгіленген негізгі жазаны орындамауда көрінетін, заңда көзделген белгілі бір жағдайларда, орындалуы тағайындалған жазаны орындау қаупімен қамтамасыз етілетін дербес

қылмыстық жауаптылық шарасы деп санайды⁸⁵. Шартты соттауды қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы және қылмыстық жауаптылық нысаны ретінде анықтау іс жүзінде зерттелетін институттың құқықтық табиғаты туралы мәселені шешуден аулақ болу әрекетін білдіреді.

Профессор С. Жанцан, егер сот сотталушыны қоғамнан оқшаулаудың қажеті жоқ деп шешсе, шартты түрде соттау - бұл сынақ мерзімінде сот үкімдерін орындаудан бас тарту деп санайды. Профессор С. Совд шартты түрде соттау - бұл сынақ мерзімінде сот үкімдерін орындаудан бас тартудың қылмыстық-құқықтық принципі екенін атап өтті⁸⁶.

Шартты түрде соттау институты бас бостандығынан айыруға сотталған, бірақ оны жазасын нақты өтемей түзетудің алғышарттары бар адамдарға қатысты қолданылатын қылмыстық-құқықтық сипаттағы шаралардың бірі ретінде ұлттық құқықтық жүйеде қалыптасу мен дамудың терең және тұрақты тамырына ие.

А.Хаитжановтың пікірінше, «шартты түрде соттау институты ежелден жетілдіріліп келеді, ал қазіргі уақытта ол үлкен маңызға ие, өйткені бұл жаза бас бостандығынан айыруға ең тиімді және балама болып табылады, бұл сот төрелігінің заңнамалық және құқық қолдану практикасымен расталады»⁸⁷.

Пробация саласындағы қазақстандық ғылымның алғашқы негізін қалаушылардың бірі М.Р.Гета атап өткендей: «Қазақстанда шартты түрде соттау, жазасын өтеуді кейінге қалдыру, шартты түрде мерзімінен бұрын босату әлеуметтік-құқықтық бақылаудың ерекше нысаны-пробация болып табылады, оның негізі бас бостандығынан айырусыз сотталғандарды сынау болып табылады»⁸⁸.

Бүгінгі таңда Қазақстанда шартты түрде соттау пробациялық тетік шеңберінде үкімдік пробацияның құрамдас элементі ретінде іске асырылуда. Айта кету керек, сотталғандарға қатысты ҚР ҚК 44-бабының 2-бөлігіне сәйкес пробациялық бақылау шартты түрде белгіленеді. Бұдан басқа, сотталғандар шартты түрде қайта әлеуметтендіру шараларына жатады, оның мәні пробация қызметінің есебінде болған кезеңде әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету болып табылады.

Осы зерттеу шеңберінде сотталғандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босатуға, оның құқықтық аспектілеріне, қолдану негіздеріне және ҚР заңнамасы бойынша іске асыру тәсілдеріне ерекше назар аударғым келеді. ҚР ҚК 64-бабының қолданыстағы нормасы теріс және оң аспектілерге

⁸⁵ С.Батулег. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика условного осуждения в Монголии: дис... заң ғылымының кандидаты. Краснодар, 2005. – Б. 87.

⁸⁶ С.Совд. Курс уголовного права Монгольской Народной Республики. Улан-Батор, 1973. – С. 2027

⁸⁷ А.Хаитжанов. История возникновения и развития института условного осуждения // Қылмыстық-атқару жүйесі: құқық, экономика, басқару. – 2018. – № 2. – Б. 13.

⁸⁸ М. Р. Гета. Альтернативы наказанию: Оқу. құралы – Өскемен: Медиа-Альянс, 2014. – Б.4.

бөлінуі тиіс шартты айыптаудың күшін жоюдың құқықтық негіздерін реттейді.

Шартты соттаудың күшін жоюдың теріс негіздері деп шартты түрде сотталған адам пробациялық бақылаудың тәртібі мен шарттарын бұзған не ол жаңа қылмыстық құқық бұзушылық жасаған жағдайда туындайтын жағымсыз салдарлар түсініледі. Бұл ретте, заңмен және сотпен жүктелген міндеттерді орындамау шеңберінде шартты соттаудың күшін жою бірден басталмайды. Заң шығарушы сынақ мерзімін ұзарту мүмкіндігін қарастырды, осылайша заң нормасының адамгершілігін көрсетті.

Егер сотталған адам өзінің түзетілгенін дәлелдеген жағдайда шартты соттаудың күшін жою және соттылықты алып тастау оң негіздер деп түсініледі.

Шартты айыптауды жоюдың соңғы негізі ғылыми қызығушылық тудырады. ҚР ҚК 64-бабының 1-бөлігіне сәйкес «егер пробациялық бақылау мерзімі аяқталғанға дейін шартты түрде сотталған адам өзінің мінез-құлқымен өзінің түзетілгенін дәлелдесе, сот пробациялық бақылауды жүзеге асыратын органның ұсынуы бойынша шартты соттаудың күшін жою туралы және сотталған адамның сотталғандығын алып тастау туралы қаулы шығара алады. Бұл ретте шартты соттау белгіленген мерзімнің кемінде жартысы өткеннен кейін жойылуы мүмкін»⁸⁹.

Жоғарыда айтылғандар бізге ұсынылған нормаға сүйене отырып шартты айыптаудың күшін жоюдың келесі белгілерін тұжырымдауға мүмкіндік берді:

- 1) сотталған адам өзінің түзетілгенін дәлелдеуі қажет;
- 2) пробация қызметі шартты соттаудың күшін жою туралы ұсыныс дайындайды және жібереді;
- 3) ұсыным беру уақыты сынақ мерзімінің жартысы өткеннен кейін басталады;
- 4) шартты соттаудың күшін жоюды белгілеу соттың міндеті емес, құқығы болып табылады.

Осы белгілердің әрқайсысына толығырақ тоқталайық.

Сотталғанды түзету ҚР ҚК 39-бабының 2-бөлігінде көзделген жаза мақсаттарының бірі болып табылады, ол құқық бұзушыға әсер етудің түрлі әдістері мен құралдары арқылы іске асырылады. Шартты түрде соттау жаза болып табылмаса да, қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасының қолданыстағы міндеттері сотталғандарға шартты түрде қолданылады. Сот бас бостандығынан айыру жазасын тағайындаған кезде пробациялық бақылауды белгілеу арқылы кінәлі адамға қатысты сынақ белгілегендіктен, оның осы сынақтан өткен-өтпегені туралы мәселе туындайды. Осылайша, сотталғанның оң мінез-құлқы, пробация қызметінің есебінде болған кезеңде бұзушылықтардың болмауы, әлеуметтік және тұрмыстық құрылымы,

⁸⁹ Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ кодексі / / <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z270>.

айналасындағы адамдармен оң қарым-қатынасы, сондай-ақ құқықтық және моральдық нормалардың сақталуы сотталғанның шартты түрде түзелу дәрежесін көрсетеді.

Сотталған адамды пробациялық бақылау мерзімінің жартысы өткеннен кейін пробацияжмысының қызметкері шартты түрде соттаудың күшін жою және соттылықты алып тастау туралы сотқа ұсынуды жіберу туралы мәселені шешеді. Осыған байланысты, бас бостандығын шектеуге сотталғандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босатумен параллель жүргізу қажет, оларға қатысты пробация қызметі іске асыратын пробациялық бақылау да белгіленеді.

ҚР ҚАК-нің 162-бабына сәйкес сотталған адам шартты түрде мерзімінен бұрын босату мерзімінің басталғаны туралы уәкілетті органды хабардар еткеннен кейін сотқа өтініш беруге құқылы⁹¹.

Шартты түрде сотталғандар болған жағдайда, шартты соттаудың күшін жою және соттылықты алып тастау туралы материалды сотқа жіберу туралы шешім пробация жұмысының қызметкерінен келеді. Осылайша, шартты түрде сотталудан мерзімінен бұрын босату сотталушының құқығы емес, оны бақылауды жүзеге асыратын органның артықшылығы болып табылады. Бұл жағдайда сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің туындауы орын алады, өйткені пробация жұмысының қызметкеріне біз зерттеп отырған мәселені шешу туралы сотқа ұсыным жіберуге немесе жібермеуге құқық беру оның есепті тұлғаны субъективті (жеке) қабылдауынан туындайды. Біздің ойымызша, бұл сұрақ тек объективті негіздерден туындауы керек. Осыған байланысты шартты соттаудың күшін жою және соттылықты алып тастау туралы тиісті құжаттарды беруді және жолдауды сотталушының шартты түрде құқығы ретінде қабылдауды ұсынамыз. ҚР ҚК 64-бабының 1-бөлігіне өзгеріс енгізуді және оны мынадай редакцияда жазуды ұсынамыз:

«Пробациялық бақылаудың белгіленген мерзімінің кемінде жартысы өткен кезде адам шартты соттаудың күшін жою және соттылығын алып тастау туралы сотқа өтініш жасауға құқылы».

Ұсынылған нормаға сүйене отырып, оны іске асыру процесі келесі нормаға толықтыру енгізу арқылы ҚР ҚАК 174-бабында көрсетілуі тиіс:

«Пробациялық бақылаудың белгіленген мерзімінің кемінде жартысы өткен кезде пробациялық бақылауды жүзеге асыратын орган шартты соттаудың күшін жою және сотталғандығын алып тастау туралы мәселені қарау үшін сотқа өтініш беру құқығының басталғаны туралы сотталғанды бес күн мерзімде жазбаша хабардар етуге міндетті. Өтінішхатқа оның жеке басын, мінез-құлқын, жазасын өтеу кезінде еңбекке және оқуға деген көзқарасын сипаттайтын деректер қоса беріледі. Сот бас тартқан

⁹¹ Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234#z571>.

жағдайда өтінішхатты қайта енгізу бас тарту туралы қаулы шығарылған күннен бастап алты ай өткеннен кейін орын алуы мүмкін».

Айта кету керек, сот қанағаттандыру немесе бас тарту туралы қаулы шығаруға құқылы. И.В.Слепцовтың пікірінше, «қазіргі уақытта заңда бар тұжырым толығымен сәтті емес, өйткені егер сотталған адам түзеліп, пробациялық бақылау мерзімінің жартысы аяқталған болса, сот шартты түрде соттауды жоюға міндетті»⁹². Бұдан басқа, ол ҚР ҚК 79-бабы 3-тармағының 1) тармақшасына сәйкес шартты түрде сотталған адамдарға қатысты соттылық пробациялық бақылау мерзімі өткеннен кейін өтелетінін көрсетеді. Демек, шартты соттылықтың күшін жою автоматты түрде соттылықтың өтелуіне әкеледі. Осыған байланысты, соттың соттылықты алып тастау туралы заңында шартты соттылықтың күші жойылған жағдайда ескерту артық болып табылады.

Біз құрметті ғалымның пікірін қолдаймыз және егер сотта сотталған адамды шартты түрде түзету анықталған жағдайда, шартты түрде соттаудың күшін жою туралы мәселе біржақты шешімге ие болуы керек деп санаймыз. Осыған байланысты оны түзетуді бағалаудың өлшемдері мен шарттарын заңнамалық тұрғыдан қарастыру қажет. Мысал ретінде ҚР ҚК-нің 72-бабы келтірілген, онда жазаны өтеудің нақты мерзімінен басқа, шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды ұсыну үшін міндетті компоненттер «сотталған адамның қылмыспен келтірілген залалды толық өтеуі және оның жазаны өтеудің белгіленген тәртібін қасақана бұзбауы» болып табылады.

Осылайша, шартты түрде сотталудың күшін жоюды, сондай-ақ мерзімінен бұрын босатуды реттейтін қылмыстық заңның қолданыстағы нормасында ашық және шешілмеген мәселелер бар, олар біздің ойымызша біз ұсынған ережелер арқылы жойылуы мүмкін.

⁹² И.В.Слепцов, З. С. Садвакасова. Основания отмены условного осуждения и продления срока пробационного контроля // № 1 «Ғылым» Халықаралық ғылыми журналы, Қазақстан Республикасы ІІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, 2015 жыл. - Б. 75.

3. Қазақстан Республикасындағы пенитенциарлық пробация: түсінігі, мәні және орындалу тәртібі

Қазіргі ұлттық жазалау жүйесінде қылмыстық-құқықтық ықпал етудің ең репрессиялық шарасы бас бостандығынан айыру болып табылады, оның мәні уәкілетті органдардың қорғауындағы мамандандырылған мекемелерге орналастыру арқылы қылмыскерді қоғамнан оқшаулау болып табылады.

Жазаның бір түрі ретінде бас бостандығынан айыру әлемнің кез келген елінде қолданылады, өйткені адамзат жасалған әлеуметтік қауіпті қылмыстарға жауап берудің басқа әдісін таппады. Ерекшелік-бұл әр мемлекет қабылдаған даулы және күрделі философиялық, доктриналық, құқықтық және әлеуметтік аспектілері бар өлім жазасы. Қазақстан Республикасында өлім жазасы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өлім жазасын жою мәселесі бойынша өзгерістер мен толықтыру енгізу туралы» 2021 жылғы 29 желтоқсандағы № 89-VII ҚРЗ ҚР Заңына сәйкес жойылғанын атап өткен жөн.

Қоғамнан оқшауланудан, сондай-ақ жеке (физикалық) бас бостандығынан айырудан басқа, сотталған адам келесі шектеулерге ұшырайды: қозғалыс бостандығынан айыру, саяси құқықтардан айыру (сайлану, дауыс беру), кәсіби қызметте таңдау бас бостандығынан айыру, қарым-қатынас бас бостандығынан айыру және т.б. Сонымен қатар, сотталған адамның жеке басы ішкі психологиялық, психикалық, эмоционалдық деформацияларға ұшырайды, бұл, сайып келгенде, босатылғаннан кейін болу процесінде туындайтын терең және күрделі мәселелерге әкеледі. Сонымен, сотталған адам бас бостандығынан айыру орындарында ұзақ уақыт болғаннан кейін бостандықтағы өмір сүру жағдайларына бейімделу қиынға соғады, өйткені жаңа жағдайларға тап болған кезде олар бірқатар қиындықтарға тап болады, атап айтқанда: әлеуметтік, психологиялық және физиологиялық. Олардың көпшілігі әлеуметтік пайдалы байланыстарын жоғалтты және көп жағдайда отбасы мен туыстарының тұрмыстық және еңбек жағдайындағы көмегіне сене алмайды. Сондықтан олар көбінесе халықтың маргиналды бөлігіне түседі, өмірде өз орнын таба алмайды және көбінесе жұмыссыздар санын толықтырады немесе одан да жаманы, қылмыстық жолға түсіп, қылмыстық құқық бұзушылықтар жасайды. Реинтеграция деп аталатын бұл ауыр процесске сотталушының өзі де, уәкілетті адамдар да көп уақыт пен күш жұмсайды.

Т.Қ.Әкімжанов атап өткендей, «ҚР ҚК 4-бабының 1-бөлігінде бекітілген Қылмыстық-атқару заңнамасының асыл мақсаттарына қарамастан түзеу мекемелерінде қалыптасқан пенитенциарлық орта кез келген тұлғаға теріс әсер етеді»⁹³.

⁹³ Т.К. Әкімжанов. Уголовно-правовые и криминологические аспекты повышения эффективности и качества исполнения наказания в Республике Казахстан / Т. К. Әкімжанов // Қылмыстық-атқару құқығы. – 2018. – Т. 13, № 4. – Б. 418-428.

Пенитенциарлық жүйе құқық бұзушыны қорқытуы керек, оның жазадан қорқуын қалыптастыруы керек және осылайша оны жаңа қылмыстық құқық бұзушылық жасаудан (занды түзету) тежеуі керек, екінші жағынан, пенитенциарлық жүйе әлеуметтік әлеуметтену идеясын жалпыадамзаттық құндылықтардың көрінісі ретінде сотталғанды түзетуді жүзеге асырады⁹⁴.

Сотталған адамды қайта әлеуметтендіру ол қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемесіне келген сәттен бастап Қазақстан Республикасы қылмыстық-атқару заңнамасының талаптарына сәйкес жүзеге асырылады.

Қайта әлеуметтену арқылы М. Ю. Антонян белсенді өмірлік ұстаным нәтижесінде жаңа жағдайларға бейімделуді ғана емес, сонымен қатар жаңа мәртебелерді (нақты топ ішіндегі қатынастар) және рөлдерді қалпына келтіруді немесе алуды (нормативті түрде берілген және ұжымдық түрде мақұлданған адам мінез-құлқының үлгісі) қамтитын әлеуметтік бейімделу процесін түсінді⁹⁶.

И.С.Кон қайта әлеуметтенудің негізі әлеуметтену процесі деп санайды, ол адамға әлеуметтік күштердің әсерінен жеке қасиеттердің қалыптасуы болып табылады, ал ол бұл күштердің әсері бейсаналық және стихиялы екенін атап өтті⁹⁷. Өз кезегінде, қылмыстық-құқықтық тыйым салған сотталғандар туралы сөз болғанда, олар жалпы қабылданған нормалар мен ережелерден бас тартуда көрінетін әлеуметтенудің кері процесінен өтеді.

ҚР ҚАК 125-бабының 3-бөлігіне сәйкес «мекеме әкімшілігі сотталғанды түзету мақсатында оның қоғамның толыққанды мүшесінің әлеуметтік мәртебесінде қалпына келуіне, құқық нормалары мен жалпы қабылданған мінез-құлық (әлеуметтендіру) нормалары негізінде оны қоғамдағы дербес өмірге қайтаруына жәрдемдеседі»⁹⁸.

⁹⁴ А.К. Исергепова. Пенитенциарная пробация как самостоятельный вид пробации в республике Казахстан / А.К.Исергепова / // «Қылмыс, жаза, түзету» III халықаралық пенитенциарлық форумы: (Ресей Федерациясының Қылмыстық-атқару кодексінің күшіне енуінің 20 жылдығына орай): Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға қатысушылардың сөз сөйлеуі мен баяндамаларының тезистерінің жинағы, Рязань, 2017 жылғы 21-23 қараша / Ресей ФСИН академиясы. 3 Том. - Рязань: Ресей ФСИН академиясы, 2017. – Б.282-287.

⁹⁵ Бас бостандығынан айыруға сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізу қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 13 тамыздағы № 508 бұйрығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009729>.

⁹⁶ Ю. М. Антонян. Ресоциализация осужденных как их процесс исправления / Ю. М. Антонян // Заң журналы. – 2016 - № 4- Б.45-54.

⁹⁷ И.С.Кон. Ребенок и общество: психология және педагогика мамандығы бойынша оқитын студенттерге арналған оқу құралы. - М.: Академия, 2003.

⁹⁸ Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234#z571>.

Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасында қылмыстық-атқару жүйесінде қайта әлеуметтену мемлекеттегі қоғамдық тәртіпті сақтау мәселесінде бірінші кезектегі маңызға ие екендігі көрсетілген. Бүгінгі таңда бұл институт кейбір жағдайларда заңда белгіленген көмек түрлерін көрсетпеумен байланысты проблемалардың болуымен сипатталады: медициналық, білім беру, кәсіпті игеру, жеңілдіктер мен әлеуметтік төлемдер алу. Пенитенциарлық пробацияны жүзеге асыру тәсілдерін, яғни азаматтық қоғам өкілдерін тарта отырып, жеке және икемді дағдыларды дамытуға бағытталған халықаралық озық тәжірибені ескере отырып қайта қарау қажет, ҚАЖ (пенитенциарлық) мекемелерінде бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан адамдарды қайта әлеуметтендіру керек, өйткені пробацияның бұл түрі қазіргі нысанда өзінің тиімсіздігін көрсетті⁹⁹.

ҚР «Пробация туралы» Заңының 12 - бабына сәйкес пенитенциарлық пробация – бұл қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінде бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан адамдарды қайта әлеуметтендіру жөніндегі қызмет және шаралар жиынтығы¹⁰⁰.

Сотталғандарды қайта әлеуметтендіру ҚАЖ мекемесінде болған сәттен бастап жүзеге асырылатындықтан, көзделген қайта әлеуметтендіру іс-шараларын жүзеге асыру кезеңі ұзақ уақытқа ие болады. Көрсетілген шаралар сотталған адамды түзету түріндегі жазаның мақсатынан туындайтын тәрбие жұмысы жөніндегі іс-қимылдар кешенін білдіреді. Сотталған адамды түзету деп сотталған адамның бойында құқықтық тәртіпті, жеке адамға, қоғамға, еңбекке, қоғамдағы мінез-құлық нормаларына, ережелері мен этикасына оң көзқарасты қалыптастыру түсініледі¹⁰¹.

Қылмыстық-атқару құқығы ғылымында бұл мақсат сынға ұшырайды, өйткені сотталушының жеке басын түзетудің дұрыстығын анықтау өте қиын деген пікір бар. Мысалы, Е.А.Саламатов түзету – бұл ішкі және психологиялық тұрғыдан күрделі құбылыспен сипатталатын, мұндай нәтиженің бар-жоғын анықтайтын және шындықты анықтайтын сыртқы сенімді критерийлері жоқ процесс екенін көрсетеді. Демек, мекеме әкімшілігінің ішкі тәртіп ережелері мен талаптарына бейімделуге мәжбүр болған еріксіз оқшауланған адамның мінез-құлқы оның ішкі түзетуінің шынайы көрсеткіші емес¹⁰².

Сотталған, әдетте, пенитенциарлық мекеме әкімшілігінің талаптарын

⁹⁹ Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасын бекіту туралы: ҚР Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674>.

¹⁰⁰ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 38-V ҚРЗ Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038#z12>.

¹⁰¹ Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234#z571>.

¹⁰² Е.А.Саламатов. Исправление или ресоциализация? // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31346284&pos=6;-106#pos=6;-106.

орындайды, ерікті ұйымдарға белсенді қатысады және шартты түрде мерзімінен бұрын босатылу мүмкіндігі үшін (немесе жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстыру бойынша) немесе ұстау шарттарын неғұрлым жеңілдетілген етіп өзгерту үшін өзін оң жағынан көрсетуге ұмтылады. Осыған байланысты, теорияда бірқатар ғалымдар (Саламатов Е.А., Шестаков Д.А., Южанин В.Е.) сотталған адамды қайта әлеуметтендіру үшін түзету түріндегі жазаның қарастырылып отырған мақсатын ауыстыруды ұсынады.

«Қайта әлеуметтену» ұғымы «түзетуге» қарағанда кеңірек, ол сотталушының ішкі өзгерістерін ғана емес, сонымен бірге жалпы сыртқы жағдайларды да қамтиды.

Пенитенциарлық құқық доктринасында талқыланғанына қарамастан, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің қызметінде сотталғанды түзетуге бағытталған іс-шаралар кешені пайдаланылады, оған: адамгершілік, әлеуметтік-құқықтық, эстетикалық, еңбек, дене шынықтыру және психологиялық тәрбие кіреді.

Адамгершілік тәрбие сотталғандардың моральдық-этикалық көзқарастарын қалыптастыруға, әрбір сотталушының күнделікті сыртқы бақылаусыз қоғамдағы өзінің мінез-құлқын реттеу қабілетін қалыптастыруға бағытталған¹⁰³.

Тәрбиенің бұл түрі сотталғандармен тәрбие жұмысындағы негізгі, негізгі бағыт болып табылады, өйткені моральдық ұстаным жеке тұлғаның өзегі болып табылады, ол оның тәрбиесінің барлық басқа деңгейлеріне енеді немесе керісінше. Осыған байланысты пенитенциарлық педагогикада адамгершілік тәрбиесі сотталушының жеке басын, оның өмірлік ұстанымын қалыптастыру процесі ретінде қарастырылады. Сотталушының оң өмірлік ұстанымын тәрбиелеу өте маңызды және күрделі іс болып табылады, өйткені бұл тұрақты моральдық қағидалардың болмауы және сотталғанды құқық бұзушылықтар, соның ішінде қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға итермелейді.

Жеке адамгершілік сананың құрылымы адамгершілік принциптері мен нормаларын, ар-ождан, құрмет, қадір-қасиет, достық, әділеттілік және т.б. туралы этикалық идеяларды, оның адамгершілік мұраттарын, сенімдерін, сезімдері мен тәжірибелерін білуден тұрады.

Әлеуметтік-құқықтық тәрбие азамат пен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың мәні туралы түсінік алуға, бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталғандардың құқықтары мен міндеттері туралы білім алуға, құқықтық нормаларды сақтау қажеттілігіне сендіруге, жасалған қылмыстың қоғамдық қауіптілігін түсінуге бағытталған¹⁰⁴.

Көбінесе құқықтық сананың ақаулары, заңдарды құрметтемеу,

¹⁰³ Бас бостандығынан айыруға сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізу қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 13 тамыздағы № 508 бұйрығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009729>.

¹⁰⁴ Сол жерде.

олардың талаптары туралы бұрмаланған түсінік адамды, атап айтқанда жазасын өтеп жатқан адамдарды қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға итермелейді.

Әлеуметтік-құқықтық тәрбие сотталғандарда заңға және басқа азаматтардың құқықтарына құрмет сезімін қалыптастыруға, жалпы қабылданған нормаларды сақтау қажеттілігін, құқықтық мінез-құлыққа деген көзқарасты және әртүрлі жағдайларға ден қоюды түсінуге арналған. Бұдан басқа, әлеуметтік-құқықтық тәрбие жөніндегі іс-шаралар шеңберінде сотталғандарға оларды қоғамның толыққанды мүшесі әлеуметтік мәртебесінде қалпына келтіруге жәрдемдесуді жүзеге асыру қажет.

Еңбек тәрбиесі – сотталғандарды оқшаулау және оның қабілеттерін, физикалық және кәсіби мүмкіндіктерін пайдалануды айтарлықтай шектеу жағдайында тәрбие жұмысының және қайта әлеуметтенудің ең пәрменді бағыттарының бірі. Бұл сотталғандардың еңбекке психологиялық дайындығын қалыптастыруды көздейді. Сонымен қатар, ол, ең алдымен, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінен босатылғаннан кейін жұмысқа орналасу перспективаларын ескере отырып, оларды кәсіби даярлау қажеттілігін ескеруге арналған.

Осыған сәйкес сотталғандарды еңбек тәрбиесі шеңберінде қайта әлеуметтендірудің басым бағыттары:

біріншіден, қылмыстық-атқару жүйесі кәсіпорындарында пенитенциарлық мекеменің әкімшілігі сотталғандарды жұмысқа орналастырумен және мекемелердің аумағында не одан тыс жерлерде орналасқан ұйымдарда жұмысқа орналасуға жәрдемдесумен, сондай-ақ сотталғандардың ҚР ҚАК-нің 119-бабына сәйкес мекемелер аумағында жеке еңбек қызметімен айналысу мүмкіндігіне жағдай жасаумен айналысады.

екіншіден, сотталғандардың бас бостандығынан айыру орындарында ҚР ҚАК-нің 123,127-баптарына және бас бостандығынан айыруға сотталғандардың бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алуын ұйымдастыру қағидаларына сәйкес жалпы орта және кәсіптік-техникалық білім алуы. Бұл ретте сотталғандардың техникалық және кәсіптік білімін ұйымдастыру үшін кәсіптер мен мамандықтардың тізбесін еңбек нарығының мониторингін ескере отырып, жергілікті атқарушы органдармен келісім бойынша қылмыстық-атқару жүйесі мекемесінің әкімшілігі қалыптастырады.

Айта кету керек, мекемелерде сотталғандарды ақылы еңбекпен қамтамасыз етуге бағытталған сотталғандардың еңбегін ұйымдастыру бөлімі түріндегі нақты бөлімше бар, ол Қазақстан Республикасының Конституциясын, заңдарын, Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметінің актілерін және өзге де нормативтік құқықтық актілерді басшылыққа алады.

Сотталғандардың еңбегін ұйымдастыру бөлімінің міндеттеріне мыналар жатады:

1) ҚАЖ кәсіпорындары мен мекемелерінде, мемлекеттік ұйымдарда және өзге де меншік нысанындағы ұйымдарда сотталғандардың еңбегін ұйымдастыру жөніндегі функцияларды жүзеге асыру;

2) сотталғандардың еңбекте пайдаланылуының заңдылығына бақылауды жүзеге асыру;

3) пенитенциарлық мекемелердің кәсіпорындарында еңбекті қорғау және қауіпсіздік техникасы жөніндегі іс-шаралардың жүзеге асырылуын бақылауды ұйымдастыру;

4) кәсіпорындарды басқаруды жүзеге асыру;

5) кәсіпорындар қызметінің басым бағыттарын айқындау;

6) кәсіпорындардың даму жоспарларын және олардың орындалуы жөніндегі есептерді қарау;

7) кәсіпорындар мүлкінің мақсаты мен сақталуына бақылауды жүзеге асыру;

8) қазіргі заманғы талаптарға жауап беретін озық технологияларды енгізу, өнімнің жаңа түрлерін игеру, инвестициялық жобаларды іске асыру жөніндегі саясатты жүргізу;

9) кәсіпорындарды мемлекеттік қолдау шараларын әзірлеу және іске асыру;

10) ҚАЖ комитетінің басшылығына кәсіпорындардың ұйымдық-құқықтық нысандарын жетілдіру және пайдасыз нысандарды жою мәселелері бойынша ұсыныстар енгізу;

11) кәсіпорын басшыларын, олардың орынбасарларын және бас бухгалтерлерді тағайындауға ұсыныстарды қарау.

2022 жылдың соңынан 2023 жылдың басына дейін Қазақстан бойынша ҚАЖ мекемелерінде бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны 28 мыңға жуық сотталған өтеген, оның 26 мыңы жәбірленушілерге талап-арыздар бойынша жалпы сомасы 1,2 млрд теңгеден асатын борыштарды төлеуге міндетті.

Осы кезеңде бас бостандығынан айыру орындарында 11 699 адам жұмысқа орналастырылды, бұл еңбекке жарамды адамдардың жалпы санының 60,2% құрайды. ҚАЖ кәсіпорындарында 4 мыңға жуық адам жұмыс істейді, шаруашылық қызметке 3 мыңға жуық сотталушы, ал ЖШС және ЖК – 5 мың адам жұмылдырылған. Мекемелердің аумағында 241 шағын және орта бизнес субъектісі жұмыс істейді, онда 3 мыңнан астам сотталушы жұмысқа орналастырылған. «Еңбек», «Еңбек-Өскемен» РМК-да және ШОБ субъектілерінде жұмысқа орналасқан тұтқындардың еңбекақысы бар. Бұл дегеніміз, жалақы мөлшері орындалған жұмыс көлеміне байланысты. Мәселен, бір сотталған адам 25-тен 80 мың теңгеге дейін ала алады. Шаруашылық қызметте белгіленген еңбекақы 30-дан 75 мың теңгеге дейін.

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес сотталған адамның жалақысынан талап қоюды өтеу есебіне шегерімдер тапқан соманың 50% аспауға тиіс. Осылайша, егер ең төменгі жалақыны 25 мың теңгеге алсақ, онда талап

коюды өтеуге шамамен 12,5 мың теңге кетеді, жылына бұл сома 150 мың теңгені құрайды¹⁰⁵.

Егер залал жеткілікті үлкен соманы құраса, оны сотталған адам мекемедегі жалақы есебінен өтей алмайды, әдетте, талап-арыздар ерікті түрде өтеледі. 2022 жылдың басынан бері сотталғандар шамамен 1,2 млрд теңге берешекті өтеген¹⁰⁵.

Мысал ретінде Шығыс Қазақстан облысы бойынша ҚАЖД № 23 мекемесінде сотталған әйелдердің еңбегін ұйымдастыру практикасын қарастырайық. "Еңбек-Семей" РМК тігін цехында 50 сотталған әйел жұмысқа орналастырылды, олар қазір ҚР ІІМ қызметкерлерінің нысанды киім-кешектерін тігуге тапсырысты орындайды. Әйелдер колониясында 200-ге жуық сотталған әйел жазасын өтейді, олардың 50% мекеменің жұмыс орындарында жұмысқа орналастырылған. Колонияда тігін цехынан басқа, нан-тоқаш өнімдері мен жартылай фабрикаттарды өндіру бойынша жеке кәсіпкерлер өз жұмыстарын табысты жүргізуде¹⁰⁶.

Осы оң аспектілерге қарамастан, сотталғандарды жұмысқа орналастыру саласында елеулі проблемалар бар. Пенитенциарлық мекемелердегі өндірістік аймақтардың қолданыстағы ғимараттары, әдетте, өндіріске арналмаған апаттық жағдайда болады. Кеңес заманында көптеген колониялар салынғандықтан, олардың қызмет ету мерзімі аяқталды, сондықтан оларға үлкен қайта салу мен қайта құру қажет.

А.Н. Табулденов өз зерттеулерінде Қазақстандағы алғашқы түрмелер XVIII ғасырдың соңында салынғанын атап өтті. Осылайша, Семей түрмесі 1773 жылы, Орал түрмесі 1858 жылы және т.б. түрмелер салынғанға дейін тұтқындаушылар армия гауптвахталарында ұсталды, онда ұстау шарттары өте ауыр болды. XX ғасырдың басында ел аумағында тұтқындар саны едәуір 20 түрме жұмыс істеді. Мәселен, Торғай облысының 300-350 орынға есептелген түрмелерінде 1915 жылы 9-10 есе көп тұтқындар ұсталды. 1905 жылы Верный түрмесінде 7708 адам ұсталды, ал 1907 жылы тұтқындар саны 17063 адамды құрады¹⁰⁷.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін 90-жылдардың ортасына қарай республиканың пенитенциарлық мекемелерінің жұмысы өндірістік-шаруашылық және қаржылық қызметтің нашарлағанын көрсетті. Өнеркәсіп өнімдерін шығару қысқарып, ауыл шаруашылығы машиналарын, жиһаздарды, электротехникалық бұйымдарды, халық тұтынатын тауарларды өндіру көлемі айтарлықтай төмендеді. Орта есеппен 25 мыңнан астам

¹⁰⁵ Қылмыстық - атқару жүйесінде сотталғандардың еңбегін ұйымдастыру // Қазақстан Республикасы ІІМ ҚАЖ комитетінің ресми сайты: https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/press/news/details/430178?directionId=_17008&lang=ru.

¹⁰⁶ <https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/press/news/details/506852?directionId=17008&lang=ru>.

¹⁰⁷ А.Н. Табулденов. История уголовно-исполнительной системы Казахстана (первая половина XX века) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30959892&pos=3;-52#pos=3;-52.

сотталғандар жұмыспен қамтылмаған, бір күндік табысы 15 теңгеден аспаған, бұл тамақ пен заттай үлеске жұмсалған шығындарды өтемеген¹⁰⁸.

Аталған мән-жайлар ҚАЖ мекемелерінің аумақтарындағы өнеркәсіптік кәсіпорындардың өз өндірісін тоқтата бастауына алып келді, өйткені әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдайлар олардың жұмыс істеуіне және дамуына мүмкіндік бермеді.

Осыған байланысты ұлттық қылмыстық-атқару жүйесін жетілдіруге бағытталған кейінгі тұжырымдамалық бағдарламалар пенитенциарлық мекемелердің материалдық-техникалық базасын нығайту, инженерлік-техникалық күзет құралдарын жаңарту, сотталғандар мен қылмыс жасады деп күдіктілер мен айыпталушыларды ұстаудың коммуналдық-тұрмыстық жағдайларын келтіру, сондай-ақ оларды белгіленген талаптарға сәйкес тасымалдау мәселелерін көздеді. Бас бостандығынан айыруға сотталғандарды түзету аясында жұмысқа орналастыру маңызды аспектілердің бірі болды. Мысалы, «Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Қылмыстық-атқару жүйесін дамытудың 2005 жылға дейінгі кезеңге арналған тұжырымдамасы туралы» 1996 жылғы наурызда қабылданған Қазақстан ІІМ алқасының шешімін келтірген жөн¹⁰⁹. Тұжырымдамада сотталғандар да, мекеме қызметкерлері де күнделікті кездесетін ішкі проблемалар белгіленіп, оларды тиімді шешу жолдары көрсетілген.

Қылмыстық-атқару жүйесі саласындағы өндірістік-шаруашылық қызметті дамыту мақсатында пенитенциарлық мекемелерде ұсталатын бас бостандығынан айыруға сотталғандарды еңбекке тарта отырып, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 8 сәуірдегі №335 қаулысы негізінде «Еңбек» республикалық мемлекеттік кәсіпорны (бұдан әрі – «Еңбек» РМК) құрылды.

Алға қойылған мақсатқа жету үшін «Еңбек» РМК мынадай қызмет түрлерін жүзеге асырады:

өндірістік-техникалық мақсаттағы өнімдерді (жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді) және халық тұтынатын тауарларды шығару және өткізу;

ауыл шаруашылығы өнімін өндіру, оны қайта өңдеу және өткізу;

құрылыс-монтаждау және жөндеу құрылыс жұмыстары;

инженерлік-техникалық күзет құралдарын, бейнебақылау жүйелерін өндіру, монтаждау және баптау;

¹⁰⁸ А.Н.Табулденов. Қазақстан Республикасының пенитенциарлық жүйесі 1991-2001 жж. Тарихи аспект / А. Н. Табулдинов // Халықаралық пенитенциарлық журнал. – 2015. – № 1. – Б.44-48.

¹⁰⁹ 1995 жылғы ҚАЖБ бөлімшелерінің жұмыс қорытындылары және 2005 жылға дейінгі кезеңге Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Қылмыстық-атқару жүйесін дамыту тұжырымдамасы туралы: Қазақстан ІІМ алқасының 1996 жылғы 5 наурыздағы № 3 КМ шешімі // Қазақстан ІІМ ҚАЖБ мұрағаты. ҚРІІМ-нің 1996 жылғы бұйрықтарымен іс.

филиалдар қаражатын шоғырландыру есебінен жаңа өнімді әзірлеу, оны өнеркәсіптік игеру саласында бірыңғай техникалық-экономикалық саясатты қамтамасыз ету;

жаңа өнімді бірлесіп әзірлеу, өндіру және енгізу бөлігінде шетелдік және басқа компаниялармен ынтымақтастық;

қылмыстық-атқару жүйесі объектілерін жылумен, сумен және энергиямен жабдықтауды ұйымдастыруға қатысу;

өз өндірісінде пайдаланылатын прекурсорлардың (сатып алу, сақтау, пайдалану, жою) айналымына байланысты қызметті жүзеге асыру;

сотталғандарды тамақтандыруды ұйымдастыру¹¹⁰.

Айта кету керек, «Еңбек» РМК жұмыс істеген жылдары сотталғандарды жұмысқа орналастырудың жоғары өсу жағына қарай айтарлықтай оң өзгерістер байқалмайды. Бүгінгі таңда мекеме әкімшілігі бұл мәселелермен дербес айналысады. «Еңбек» РМК филиалдарының беделі қайшылықты болып көрінеді, мемлекеттік қаражатты ысырап ету мен ұрлауға байланысты атышулы жанжалдар, алаяқтық пен сыбайлас жемқорлық қызметтің төмен тиімділігін көрсетеді²¹¹¹.

Көптеген жеке кәсіпкерлер қолданыстағы жағдайларда жұмыс істеуге келіспейді және оларды жою үшін үлкен қаржылық инвестициялар қажет. Осыған сүйене отырып, бизнес құрылымының өкілдерін сотталғандарды жұмысқа орналастыруды ұйымдастыруға жаппай тарту үшін санитарлық, өрт талаптарына, сондай-ақ еңбек заңнамасына сәйкес тиісті шарттарды ұсыну қажет.

Сотталғандарды жұмысқа орналастырудан басқа, қарастырылып отырған тәрбие түрі бас бостандығынан айыру орындарында ұсталатын адамдарды оқытуды, даярлауды және қайта даярлауды қамтиды. Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде жыл сайын 3500-ден астам адам оқитын 57 жалпы білім беретін мектеп және 47 кәсіптік мектеп жұмыс істейді, онда 3500-ден астам сотталған 35 жұмысшы мамандығы бойынша оқиды¹¹².

Дене тәрбиесі сотталған адамның физикалық денсаулығын сақтауға бағытталған, оны қорғауды қамтамасыз ету, өз кезегінде, қылмыстық-атқару жүйесінің міндеттерінің бірі болып табылады, сондай-ақ олардың бос уақытын ұйымдастырады¹¹³.

¹¹⁰ «Еңбек» РМК ресми сайты // <https://rgp-enbek.kz/aboutorg/>.

¹¹¹ <https://www.zakon.kz/4994655-genprokuratura-ne-soglasna-s.html>, <https://time.kz/articles/risk/2021/09/03/proklyataya-dolzhnost>, <https://tobolinfo.kz/kak-i-pochemu-uhodit-ot-otvetstvennosti-direktor-rgp-enbek-kostanaj-bejmbet-tleumanbetov/>.

¹¹² Қылмыстық - атқару жүйесінде сотталғандардың еңбегін ұйымдастыру / / Қазақстан Республикасы ІІМ ҚАЖ комитетінің ресми сайты: https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/press/news/details/430178?directionId=_17008&lang=ru.

¹¹³ Бас бостандығынан айыруға сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізу қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 13 тамыздағы № 508 бұйрығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009729>.

ҚАЖ мекемелерінің әкімшілігі түрлі спартакиадалар, турнирлер мен жарыстар өткізеді. Мысалы, Ақтөбе облысы бойынша ҚАЖД № 8 мекемесі сотталғандар арасында спорттың әртүрлі түрлері бойынша, атап айтқанда, жасақтар арасында жеңіл атлетикадан: 100 метр қашықтыққа жүгіру, арқан тарту, турникте тарту, қоян-қолтық айқас, гір көтеру және т.б. жыл сайынғы жазғы спартакиада өткізеді¹¹⁴.

Қыс мезгілінде пенитенциарлық мекемелер арнайы контингент арасында шаңғы жарысы, керлинг бойынша жарыстар ұйымдастырады. Кәмелетке толмаған сотталғандарға дене тәрбиесі аясында ерекше назар аударылады, өйткені олардың денесі қалыптасу және даму сатысында. Осыған байланысты белсенді өмір салты, физикалық белсенділікпен айналысуға деген ұмтылыс, спортқа деген қызығушылықтың пайда болуы тәрбиенің маңызды және міндетті компоненттері болып табылады.

Эстетикалық тәрбие – сотталғандардың табиғаттың сұлулығы, өнер туындылары, әдебиет, кескіндеме туралы түсініктерін дамытуға, сотталушының эстетикалық талғамына және қоршаған шындыққа мейірімді көзқарасына ықпал етуге бағытталған¹¹⁵.

Осы тәрбие аясында ҚАЖ мекемелері музыкалық концерттер, сурет салу бойынша конкурстар өткізеді, түрлі өнер өкілдерімен кездесулер, дәрістер ұйымдастырады, кинофильмдер көреді және т. б.

Сотталғандар арасындағы эстетикалық тәрбиенің жарқын мысалдары-ШҚО бойынша ҚАЖД №18 мекемесінің қабырғасында өткен «Алтын күз келді» іс-шарасы, оған күзге шабыттандырылған өлеңдері мен картиналарын арнаған, жылдың осы мезгілін, оның барлық түстерін ашуға көмектескен әр түрлі ұрпақтың ақындары мен суретшілері қатысты¹¹⁶. Жыл сайын Алматы қаласы бойынша ҚАЖД осы өңірдің колонияларында ұсталатын сотталғандар арасында «Үміт» конкурсын өткізеді, онда олардың сурет салу немесе қолдан жасау талантын бағалайды¹¹⁷. СҚО бойынша ҚАЖД № 50 мекемесінде сотталған әйелдер арасында 8 наурыз Халықаралық мереке қарсаңында сұлулық байқауы тұрақты түрде өткізіледі¹¹⁸.

Әрбір қауіпсіздік деңгейіндегі мекемелерде сотталғандарға арналған кітапханалар жұмыс істейтінін атап өткен жөн. Сонымен, олар бос уақытында әртүрлі жанрдағы әдебиеттерді оқи алады, олардың көкжиегі мен білімін арттырады.

Осылайша, жеке адамды қоғамнан оқшаулай отырып, мемлекет оларды жеке өсу процестерінен, кәсіби және рухани дамудан, өзін-өзі көрсетуден және жаңа нәрселерді білуден ажыратпайды.

¹¹⁴ Қазақстан Республикасы ІІМ ҚАЖ комитетінің ресми сайты: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/press/news/details/403734?lang=ru>.

¹¹⁵ Бас бостандығынан айыруға сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізу қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 13 тамыздағы № 508 бұйрығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009729>.

¹¹⁶ <https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/press/news/details/439267?lang=ru>.

¹¹⁷ <https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/press/news/details/274212?lang=ru>.

¹¹⁸ <https://polisia.kz/ru/konkurs-krasoty-sredi-osuzhdennyh-zhenshhin-proshel-v-kolonii-sko/>.

Психологиялық тәрбие – жазасын өтеп жатқан адамның психикалық іс-әрекетінің заңдылықтарын зерттеуге, оның қылмыстық стереотипін бұзуға; тәрбиелік әсер ету және қайта әлеуметтену процесінде оған әсер ететін сотталушының жеке басының негізгі факторларын зерттеуге бағытталған.

Психологиялық жұмыс келесідей:

сотталушының жеке басын зерттеу;

сотталғандар арасындағы тұлғааралық қатынастарды анықтау;

тұлғааралық және топаралық қақтығыс жағдайларының себептері мен себептерін анықтау;

жазаны өтеудің белгіленген тәртібін бұзушылықтардың алдын алу бойынша ұсынымдар әзірлеу;

мекеме басшылығымен және қызметкерлерімен сотталғандармен мінез-құлық тактикасы мәселелері бойынша консультациялық жұмыс жүргізу;

сотталғанды психодиагностикалық тексеруден өткізуге өтінімдер бойынша тұлғаның тұлғалық сипаттамалық ерекшеліктерін зерделеуді жүргізу¹¹⁹.

Пенитенциарлық мекеменің әкімшілігі сотталған адамды босатуға дайындық бағдарламасын әзірлейді, ол оның бас бостандығынан айыру орындарында болған алғашқы күндерінен басталады. Бұл бағдарлама сотталғандар арасындағы тәрбие және әлеуметтік-психологиялық жұмыс бөлімінің психологтары жүзеге асыратын психологиялық дайындықты қамтиды.

Психологтың міндеттеріне мыналар жатады:

сотталғандарды жазасын өтеу орындарынан босатуға және жаңа жағдайларда одан әрі өмір сүруге, өз мінез-құлқын дербес реттеу қабілетіне арнайы психологиялық даярлау жүргізу;

ерекше қиындықтар, босату перспективасына, еңбек және тұрмыстық құрылымның белгісіздігіне, қылмыстан зардап шеккен туыстарымен, достарымен, көршілерімен, олардың туыстарымен қарым-қатынастағы ықтимал проблемаларға байланысты мазасыздық деңгейін төмендету жөніндегі іс-шаралар туралы әңгімелер өткізу;

сотталғандардың психикасын белсендіруге, олардың сезімдерін, әдеттерін, психикалық күйлерін жаңа жағдайларда дұрыс мінез-құлыққа көзқарасты қалыптастыруға көмектесу;

сотталғандарға кәсіптік бағдар беру мәселелерінде психологиялық көмек көрсету¹²⁰.

Бас бостандығынан айыруға сотталғандарды тәрбиелеу шеңберіндегі баяндалған іс шаралар үш нысанда іске асырылады:

¹¹⁹ Бас бостандығынан айыруға сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізу қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 13 тамыздағы № 508 бұйрығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009729>.

¹²⁰ Сол жерде.

Жеке, тек бір сотталған адам әсер ету объектісі болған кезде. Әдетте, сотталған адам психологпен, жасақ бастығымен немесе пенитенциарлық мекеменің басқа қызметкерлерімен жеке түрде әңгімелеседі.

Топтық, жеке жасаққа қатысты тәрбие шараларын жүргізу арқылы іске асырылады. Жұмыстың бұл түрі тәрбиенің кез-келген түрі аясында жүзеге асырылады. Бұл ретте, психодиагностикалық, психокоррекциялық, психопрофилактикалық және консультациялық жұмыс шағын топтарда қайта әлеуметтендіру бағытындағы тәрбие жұмысын жүргізуді көздейді.

Жаппай, пенитенциарлық мекеменің барлық жасақтары мен әр бөлімі қатысатын бүкіл мекеме деңгейінде өткізіледі.

Бас бостандығынан айыру орындарында ұсталатын сотталғандарға тәрбиелік ықпал етудің көрсетілген нысандары мынадай психологиялық-педагогикалық әдістерге негізделеді: сендіру, мәжбүрлеу, педагогикалық ынталандыру, белгілі бір әдістемелік тәсілдерді (нұсқау, тапсырма, ұсыныс, мадақтау және т.б.) қамтитын мінез-құлықты ұйымдастыру.

Пенитенциарлық пробация саласындағы аса маңызды мәселелердің бірі ҚР-да пробациялық тетік шеңберінде іс-шараларды жүзеге асыратын субъектілер ретінде ҚАЖ мекемелері қызметкерлерінің құқықтық жағдайын белгілеу болып табылады.

Пробацияны жүзеге асыратын субъектілерге ҚР «Пробация туралы» Заңының 8-бабына сәйкес ішкі істер министрлігі, қылмыстық-атқару жүйесінің уәкілетті органы, сондай-ақ полиция кіретін ішкі істер органдары жататынын көрсетті. Бұл ретте пенитенциарлық пробацияны іске асыратын жетекші субъектілер ретінде ҚАЖ мекемесі әкімшілігінің өкілеттігі жоқ.

Мәселен, ҚР «Пробация туралы» Заңының 8-бабы 2-тармағына сәйкес ҚАЖ уәкілетті органының құзыретіне:

«1) пробацияны жүзеге асыратын субъектілердің өзара іс-қимылын қамтамасыз ету;

2) қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінің және пробация қызметтерінің қызметін үйлестіру;

3) әзірлеу:

сотқа дейінгі пробация сатысында күдіктінің, айыпталушының жеке басына психоәлеуметтік тестілеу жүргізу әдістемесі;

сотқа дейінгі баяндаманы дайындау әдістемесі;

4) Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген өзге де өкілеттіктерді жүзеге асыру» жатады¹²¹.

ҚАЖ уәкілетті органы деп қылмыстық-атқару заңнамасына сәйкес өз құзыреті шегінде бақылау және (немесе) іске асыру функцияларын жүзеге асыратын қылмыстық-атқару қызметі саласындағы уәкілетті органның

¹²¹ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 38-V ҚР Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038#z12>.

ведомствосы болып табылатын ҚАЖ Комитеті түсініледі (ҚР ҚАК 3-бабы)¹²².

ҚАЖ комитетінің жоғарыда баяндалған құзыреті «қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінің және пробация қызметтерінің қызметін үйлестіру» түрінде пенитенциарлық мекемелер әкімшілігінің пробацияны жүзеге асыруға қатысуын көрсетеді. Сонымен қатар, пенитенциарлық мекемелердің қызметкерлері «сотталғанды қайта әлеуметтендіру және ҚАЖ мекемесінен босатылған адамды әлеуметтік бейімдеу және оңалту арқылы қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жәрдемдесуде» көрінетін пробация мақсаттарын іске асырады¹²³.

Пробация қызметі Ішкі істер органдарына жататын ҚАЖ органы болғанына қарамастан, «Пробация туралы» Заңның 9 - бабында көзделген тәуелсіз нормамен реттелетіні қызықты. Осыған сүйене отырып, заң шығарушы пробация қызметін ішкі істер органдарының басқа құрылымдық бөлімшелерінен бөлек бөледі, бұл біздің ойымызша логикалық түсіндіруге жатпайды. Полиция құзыретінің толық тізбесі, пробация қызметінің өкілеттіктерін реттейтін норманың жекелеген мазмұны, сондай-ақ пенитенциарлық мекемелерді пробация субъектілері ретінде заңнамалық танудың болмауы тиісті шешімдерді талап ететін елеулі заң шығарушылық олқылықтарды көрсетеді.

Біз С. М. Жолдасқалиевтің ұстанымын қолдаймыз, ол пробация институтын іске асыру жөніндегі ҚАЖ қызметінің ұйымдастырушылық және құқықтық негіздеріне арналған диссертациялық зерттеу шеңберінде «Пробация туралы» Заңның 8-бабының 4-тармағы түрінде заңнамалық норманы енгізуді ұсынады: «Қылмыстық-атқару мекемелерінің әкімшілігі сотталғандарды мекемеге келген сәттен бастап қайта әлеуметтендіруді қамтамасыз етеді, сондай-ақ пробация институтына пенитенциарлық пробацияны іске асыру барысында пробация қызметінің қызметкерлеріне»¹²⁴.

Жоғарыда айтылғандардан басқа, біз пенитенциарлық мекемелердің құзыреттілігін жоғарыда аталған нормаға енгізу және енгізу орынды деп санаймыз, атап айтқанда:

- 1) босатылғаннан кейін мұқтаж сотталған адамның еңбек және тұрмыстық орналасуына көмек түрі мен көлемін белгілеу;
- 2) босатылушының жеке басын куәландыратын және тұрғылықты жері, тұрмыстық, еңбек жағдайы бойынша тіркелетін құжаттарды беру

¹²² Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234#z571>.

¹²³ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 38-V ҚР Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038#z12>.

¹²⁴ С.М. Жолдасқалиев. Организация и правовые основы правоохранительной деятельности уголовно-исполнительной системы органов внутренних дел Республики Казахстан по реализации института пробации: реферат. дис. ... канд. заңгер. ғылымдар: 12.00.11 / Жолдасқалиев Сейлхан Мусиевич. – Мәскеу, 2021. – Б.9.

тәртібімен, сотталғандығын өтеу және алып тастау, әкімшілік қадағалау шарттарымен және босатылғаннан кейін сотталғанның өмір сүруіне байланысты өзге де мәселелермен танысу;

3) сотталған адамды босатуға психологиялық даярлауды жүзеге асыру;

4) пробацияны жүзеге асыратын субъектілерді қажетті мәліметтермен, анықтамалармен, сипаттамалармен және өзге де ақпаратпен қамтамасыз ету;

5) құрастыру:

сотталған адамның жеке басының ерекшеліктерін ескере отырып, оны әлеуметтік бейімдеу мен қайта әлеуметтендірудің жеке бағдарламасы;

әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі жеке бағдарлама;

6) Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген өзге де өкілеттіктерді жүзеге асыру.

ҚР «Пробация туралы» Заңының 16-бабы 3-тармағына, сондай-ақ «Бас бостандығынан айыруға сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізу қағидаларын бекіту туралы» ҚР ІІМ бұйрығының 43-тармағына сәйкес бас бостандығынан айыру мерзімін өтеу аяқталғанға дейін бір жыл қалған сотталушыға қатысты пенитенциарлық пробация, сол сияқты қайта әлеуметтендіру әлеуметтік-құқықтық көмек нысанда іске асырылады¹²⁵. Бұл ретте, заң шығарушы аталған құқықтық құжаттарда бірыңғай нормативтік түсіндіруді көздемейді, өйткені бірінші жағдайда қайта әлеуметтендіруді мекеме әкімшілігі жүзеге асырады, ал екінші жағдайда пенитенциарлық пробацияның осы кезеңін (әдетте оны қарқынды пенитенциарлық пробация деп атайды) пенитенциарлық мекеменің қызметкерлері жергілікті атқарушы органдармен бірлесіп жүзеге асырады.

Ұсынылған олқылық бізге қарастырылып отырған пробация моделін қабылдаудың тұтас көрінісін өзгертпейтін техникалық кемшілік ретінде көрінеді, өйткені пробация Заңына сәйкес пробация субъектілерінің бірі сотталушыға әлеуметтік және құқықтық қолдау көрсету болып табылатын жергілікті атқарушы органдар болып табылады.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 10-бабына талдау «облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың, ауданның, облыстық маңызы бар қаланың жергілікті атқарушы органдары пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарға Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес оларды әлеуметтік бейімдеу және оңалту жолымен әлеуметтік-құқықтық және өзге де көмек көрсету саласындағы өкілеттіктерді орындайтынын» көрсетті. Жергілікті атқарушы органдардың өкілеттіктері саласындағы қолданыстағы нормативтік реттеу өз функциялары орындалатын адамдар санатын, атап айтқанда пробация қызметінің есебінде тұрғандарды ғана тарылтады. Бұл ретте пенитенциарлық және пенитенциарлықтан кейінгі

¹²⁵ Сол жерде; Бас бостандығынан айыруға сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізу қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 13 тамыздағы № 508 бұйрығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009729>.

пробация шеңберінде пробация қызметінің есебінде сотталғандар (ҚР ҚК-нің 73-бабы бойынша бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған сотталғандарды қоспағанда) тұрмайды.

Осыған байланысты ҚР «Пробация туралы» Заңының 10-бабы мынадай редакцияда жазылсын:

«Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың, ауданның, облыстық маңызы бар қаланың жергілікті атқарушы органдары бас бостандығынан айыру орындарында ұсталатын, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінен босатылған және (немесе) пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық және өзге де көмек көрсету саласындағы өкілеттіктерді оларды әлеуметтік бейімдеу және оңалту жолымен орындайды».

Сотталған адамды бас бостандығынан айыру орындарынан босатуға күшейтілген дайындық шеңберінде пенитенциарлық мекеменің әкімшілігі Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 23 қазандағы № 1131 қаулысына сәйкес сотталған адамға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасын жасайды, оған мынадай аспектілер кіреді:

медициналық көмек алу (қажет болған жағдайда);

құқықтық көмек (қажет болған жағдайда);

пробация қызметінің есебінде тұрған адамда жұмысқа орналасуға, оқуға, медициналық көмекке құжаттар беру үшін заңнамаға сәйкес әлеуметтік жәрдемақылар, әлеуметтік төлемдер алуға қаражат болмаған жағдайда заңды маңызы бар құжаттарды ресімдеу;

әлеуметтік көмекке, әлеуметтік қамсыздандыруға және оларды бұзушылықтардан қорғау тәсілдеріне заңнамада белгіленген құқықтар бойынша заңгерлік кеңес беру;

өмірлік қиын жағдайдан шығу үшін жағдай туғызатын мәселелерді шешуге ықпал ететін заңнамада белгіленген жеңілдіктерді, жәрдемақыларды және басқа да әлеуметтік төлемдерді алуға жәрдемдесу;

білім алуға көмек көрсету (қажет болған жағдайда);

кәсіпті игеру және жұмысқа орналастыру (қажет болған жағдайда);

арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсететін уақытша болу ұйымына (егер жазасын өтеген адамның баспанасы болмаса немесе жоғалса);

басқа көмек алу (қажет болған жағдайда)¹²⁷.

Бұдан басқа, ҚР «Пробация туралы» Заңының 16-бабының 5-тармағында қарастырылып отырған бағдарламада көрсетілуі тиіс мәліметтер регламенттелгенін атап өту қажет. Сонымен, әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасы мыналарды қамтиды:

сотқа дейінгі пробация кезеңінде пробация қызметі әзірлеген сотқа дейінгі баяндаманың (ол болған кезде) деректері;

¹²⁷ Пробация қолданылатын адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 23 қазандағы № 1131 Қаулысы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400001131>.

қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемесінде болған кезеңде сотталған адамның мінез-құлқын сипаттайтын материалдар;

босатуға дайындалып жатқан адамның талап қою талаптарын өтеуі және (немесе) өтемеуі туралы мәліметтер;

босатылуға дайындалып жатқан сотталғанның әлеуметтік байланыстары, оның денсаулық жағдайы, білім деңгейі, еңбек дағдылары, құқықтар мен бостандықтарды іске асырудың құқықтық тетіктері туралы хабардар болуы туралы мәліметтер, сондай-ақ сотталғанның әлеуметтік мінез-құлқын түзету және табысты әлеуметтік бейімделуі үшін өзге де қажетті мәліметтер;

босатуға дайындалып жатқан сотталған адамға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге бағытталған нақты іс-шаралар;

сотталғанды босатқаннан кейін оған әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету, еңбек және тұрмыстық орналастыру жөніндегі жоспарланып отырған іс-шаралар¹²⁸.

Ұсынылған құқықтық құжаттардың нормаларын талдай отырып, біз ҚР «Пробация туралы» Заңында көмек түрі мен мөлшерін белгілеу үшін қажетті сотталғандар туралы неғұрлым егжей-тегжейлі және жан-жақты ақпарат берілетінін көреміз. Біз босатылатын адам туралы толық ақпаратты қамтитын жеке бағдарламаны бірыңғай нысанға келтіруді маңызды деп санаймыз. Осыған байланысты, ҚР Үкіметінің 2014 жылғы 23 қазандағы № 1131 қаулысымен көзделген қосымша ҚР «Пробация туралы» Заңының 16-бабының 5-тармағына сәйкес көрсетілуі тиіс.

Әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасын мекеме орналасқан жері бойынша ҚАЖ мекемесінің әкімшілігі жергілікті атқарушы органдармен бірлесіп іске асырады, ол сотталған босатылғаннан кейін екі жұмыс күні ішінде сотталған кеткен жері бойынша жергілікті атқарушы органдарға жіберіледі.

Пенитенциарлық пробация шеңберінде Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2022 жылғы 5 наурыздағы № 118 бұйрығымен көзделген тәртіппен ҚР ҚАК 167-бабының 1 және 2-бөлімдерінің ережелеріне сәйкес ҚАЖ мекемесі бюджет қаражаты есебінен өздері тандаған Қазақстан Республикасының аумағы шегінде жүру жолы тұрғылықты немесе жұмыс орнына тегін жол жүрумен, сондай-ақ азық-түлікпен не ақшамен қамтамасыз етіледі. Бұдан басқа, босатылатын адамда маусымға қажетті киім, аяқ киім және оларды сатып алуға қаражат болмаған жағдайда, ол киіммен және аяқ киіммен қамтамасыз етіледі¹²⁹.

¹²⁸ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 38-V ҚР Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038#z12>.

¹²⁹ Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234#z571>; Қамауға алу немесе бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеуден босатылған адамдарды өздері тандаған тұрғылықты немесе жұмыс орнына тегін жол жүрумен, сондай-ақ азық-түлікпен немесе жол жүру жолындағы ақшамен қамтамасыз ету қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы

Қазіргі уақытта цифрлық технологиялардың көмегімен азаматтардың күнделікті өмірі барынша жеңілдетілген, барлық мемлекеттік қызметтер бюрократиялық рәсімдерді болдырмау үшін электрондық форматқа ауыстырылады. Осының негізінде босатылатын сотталғандар комиссияны есепке алмағанда, мекеменің корпоративтік карточкасын пайдалана отырып, жаңа технологиялар арқылы «Oline» форматында темір жол және автобус билеттерін сатып алуға қатысты мәселені қарастыру қажет.

Бұл ретте, ҚР ҚПК 167-бабының 5-бөлімінде көзделгендей, бас бостандығынан айыруды өтеуден босатылған, денсаулық жағдайы бойынша тұрақты күтімге мұқтаж адамдар, сондай-ақ 16 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар жұбайының (зайыбының), туыстарының немесе оларға келген өзге де адамдардың не мекеме қызметкерінің еріп жүруімен тұрғылықты жеріне немесе сотталған адам таңдаған тұрғылықты жерінен пробация қызметіне жіберіледі.

Осы талапты жүзеге асыру мақсатында пенитенциарлық мекеме әкімшілігі 1 немесе 2 топтағы мүгедектер болып табылатын адамдарды, кәмелетке толмағандарды, сондай-ақ жүкті әйелдер мен жас балаларымен жазасын өтеп жүрген әйелдерді алдағы уақытта босатудан 6 ай бұрын бұл туралы олардың жұбайын (зайыбын), туыстарын не өзге де адамдарды сотталғандардың қалауы бойынша, сондай-ақ сотталғандардың қалауы бойынша таңдалған тұрғылықты жері бойынша пробация қызметіне хабардар етеді (ҚР ҚАК 167-бабының 4-бөлігі)¹³⁰.

Сотталған адам бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және тұрғылықты жеріне келген сәттен бастап пенитенциарлықтан кейінгі пробация түріндегі пробацияның келесі моделі басталады.

4. Қазақстан Республикасында пенитенциарлық пробацияны жүзеге асырудың құқықтық реттелуі

Сотталғанды қайта әлеуметтендіру процесі оны бас бостандығынан айыру орындарынан босату сәтінде тоқтатылмайды, өйткені адам әлеуметтік-тұрмыстық сипаттағы сүйемелдеу мен көмекке мұқтаж. Бұл жағдай сотталушының қоғамнан ұзақ уақыт оқшаулануына байланысты болатын салдармен байланысты, ең алдымен біз қорқыныш, депрессия, тәжірибе және т. б. сияқты сезімдермен сипатталатын босатылушының психологиялық және эмоционалдық жағдайы туралы айтамыз. Сотталған адам туыстарымен және жақын адамдарымен қарым-қатынас орнатудың қажетті дағдыларын жоғалтады, азаматтар үшін әдеттегі қоғамдық мінез-құлық моделін жоғалтады, ал ол мұны өзі түсінеді. Бұл позиция психологиялық ыңғайсыздықтың нашарлауына ықпал етеді.

И. И. Евтушенко мен М. В. Рудиканың пікірінше, көрсетілген жағдайлар, сол сияқты әлеуметтік бейімделу пенитенциарлық мекемелерден босатылған адамдардың жаңа қылмыстық-құқықтық тыйымдар жасауының басты себебі болып табылады. Олар дезадаптацияның негізгі себептеріне мыналар жатады деп санайды:

бостандықтың физикалық шектелуін ғана емес, сонымен бірге ақпараттық оқшаулануды, рухани жалғыздықты тудыратын қоғамнан ұзақ уақыт оқшаулану;

эмоционалды бұзылулардың пайда болуы, мысалы, көңілсіздік түрінде; болу ортасының нормаларын, ережелері мен дәстүрлерін игеру қылмыстық әлем;

қарапайым, күнделікті өмір, өзіне-өзі қызмет көрсету, тамақтану мәселелерін шешу кезінде тәуелсіздіктен айрылу және басқа да себептер¹³¹.

ҚАЖ мекемесінен босатылған адамды әлеуметтендіру жөніндегі шаралар қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінен босатылған адамдарға қатысты пробациялық бақылауды белгілеу және жүзеге асыру және оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі шаралардың қызметі мен жиынтығы түсінілетін пенитенциарлық пробация шеңберінде іске асырылады. Осыған сүйене отырып, пенитенциардан кейінгі пробация тек әлеуметтік және тұрмыстық қолдауда ғана емес, сонымен бірге босатылған адамдардың белгілі бір санатының мінез-құлқын бақылауда көрінеді деген қорытындыға келеді.

Постпенитенциарлық пробацияның авторлық анықтамасын А. Б. Сқақов тұжырымдады, ол «жазаны өтеуден босатылған адамдарды, сондай-ақ сот тағайындаған жазаны өтеген адамдарды пробация қызметінің бақылауымен және қадағалауымен оларға әлеуметтік-құқықтық және өзге де көмек көрсетуге әзірленген және іске асырылатын шаралар кешенін қолдана

¹³¹ И. И. Евтушенко. Вопросы социальной адаптации лиц, освобожденных досрочно из мест лишения свободы / И. И. Евтушенко, М. В. Рудик // Ғылым мен білімнің заманауи мәселелері. – 2015. – № 1-1. – Б. 1903.

отырып, осы мақсатта орналастыруды, оларды қайта әлеуметтендіру, сондай-ақ олардың жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу» деп түсінеді.

ҚР «Пробация туралы» Заңының 17-бабының 1-тармағына сәйкес пенитенциардан кейінгі пробация мыналарға қатысты жүзеге асырылады:

бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған;

бас бостандығынан айыру орындарынан босатылатын, оған қатысты сот әкімшілік қадағалау белгілеген;

бас бостандығынан айыру ҚР ҚК 73-бабына сәйкес бас бостандығын шектеумен ауыстырылды;

ҚР ҚК 73-бабына сәйкес бас бостандығынан айыру айыппұлмен ауыстырылды;

бас бостандығынан айыру түріндегі сот тағайындаған жаза мерзімін өтеген¹³².

Босатылған адамдардың ұсынылған санаттарына қатысты әлеуметтік-құқықтық көмек түріндегі пробация нысаны іске асырылады. Бұл ретте ҚР ҚК-нің 72-бабы негізінде бас бостандығынан айыру орындарынан шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдар және бас бостандығынан айыру бас бостандығын шектеуге ауыстырылған ҚР ҚК-нің 73-бабы бойынша босатылған адамдар ғана пробациялық бақылауға жатады.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босату – бұл белгілі бір жаза мерзімін іс жүзінде өтеген адамдарға (қылмыс дәрежесіне, сотталғанның санатына байланысты) қатысты қылмыстық заңда көзделген шара, бұл ретте өзінің түзетілгенін көрсетті, соның негізінде сот сотталғанды жазасын одан әрі өтеуден босатады.

Е.И. Қайыржанов атап өткендей, түзету - бұл сотталушының құқыққа қайшы әрекеттерге итермелейтін жағымсыз әдеттерден бас тартуы, оны жаңа қылмыстар жасауға әкелмейтін жаңа әрекеттер мен көзқарастардың қалыптасуы³¹³⁴. Өз кезегінде Б.Ж. Жүнісов түзету қылмыстың алдын алу құралы деп санайды¹³⁵.

С. М. Рахметов пен Е.О. Алаухановтың пікірінше, сотталған адамды түзету – бұл адамның адамгершілігін, іс-әрекетін қайта тұжырымдау арқылы қылмыс жасауға итермелейтін қасиеттерді жою, оны жаңа қылмыс жасауға түрткі болатын жағымсыз қасиеттерден арылуға мүмкіндік жасау¹³⁶.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған жағдайда, сотталған адамның жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын қасақана бұзбауы, сондай-ақ

¹³² Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 38-V ҚР Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038#z12>.

¹³⁴ Е.И.Каиржанов. Уголовное право Республики Казахстан: Оқулық. - Алматы: Заң әдебиеті, 2006. – Б.58.

¹³⁵ Б.Ж.Жунусов. Проблемы уголовно-исполнительной политики. - Алматы: Қазақстан, 1995. – Б.41.

¹³⁶ Уголовное право Республики Казахстан: оқу құралы. Жалпы бөлімі / С.М.Рахметов, Е.О.Алауханов. - Алматы: Жеті жарғы, 2001. – Б.154.

жасалған қылмыспен келтірілген залалды өтеу арқылы қиын бағаланатын санат ретінде түзету көрсетіледі. Бұл критерийлер шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы шешім шығарған кезде сот үшін міндетті болып табылады.

Осылайша, шартты түрде мерзімінен бұрын босату – бұл сотталушыға қатысты құқық қорғау мінез-құлқын тез қалыптастыруға ынталандыру мақсатында қолданылатын ынталандыру. З.И. Зельдовтың пікірінше, «жазадан босату институтының әлеуметтік мақсаты-нақты адамдар жасаған нақты әлеуметтік қауіпті әрекеттерді қылмыстық жауапкершілікке тартудың қарқындылығын түзету, оларға қатысты жазалау мақсаттарына қол жеткізуге байланысты - ең алдымен сотталғандарды түзету, қылмыстық жазаларды қолданудан қоғамдағы қалыпты өмірге көшудің біртіндеп нысаны ретінде қызмет ету»¹³⁷.

Қ. Ж. Балтабаев егер сотталғанның мінез-құлқының жақсы жаққа өзгеруі өте маңызды болса, онда мұндай адамға қатысты жазаны орындауды жалғастырудың қажеті жоқ екенін көрсетеді¹³⁸.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босату қоғамға реинтеграция құралдарының бірі ретінде қызмет етеді, бірақ оның қазіргі танымалдығы көбінесе сотталғандардың көбеюін тиімдірек басқаруға мүмкіндік беретін қол жетімді прогрессивті бас бостандығынан айыру жүйесін қамтамасыз ету арқылы өсті.

Бас бостандығынан айыру орындарында отырған сотталған адам жазасын одан әрі мерзімінен бұрын өтеуден босатылғанына қарамастан, оған қатысты оның бостандықтағы мінез-құлқына бақылау белгіленеді.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың мінез-құлқын бақылау олардың жалпы шарттардың (яғни, осы юрисдикция шегінде шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған әрбір адам үшін стандартты болып табылатын ережелер мен талаптардың) және оларды босатудың және көмек көрсетудің нақты шарттарының (яғни шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның жеке қажеттіліктеріне негізделген талаптар) сақталуын бақылау, тиісті емдеу және оңалту қызметтерін сатып алуда болып табылады.

ҚР ҚПК 169-бабының 1-бөлігіне сәйкес жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның мінез-құлқын бақылауды қылмыстық-атқару қызметі саласындағы уәкілетті орган айқындайтын тәртіппен оның тұрғылықты жері бойынша ІО полиция қызметкерлері жүзеге асырады¹³⁹. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес «Пробация туралы» ҚР Заңының 17-бабы 2-тармағы бас

¹³⁷ З.И.Зельдов. Освобождение от наказания и от его отбывания. – М.: Заң әдебиеті, 1982. – Б.18.

¹³⁸ К.Ж.Балтабаев. Роль и значение Конституции Республики Казахстан в развитии уголовно-исполнительного законодательства // Кітапта Конституцияның 5 жылдығы және ҚР-дағы заң шығарушы процесс.: Мақала жинағы. - Астана, 2000.

¹³⁹ Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234#z571>.

бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға қатысты пенитенциардан кейінгі пробация оның тұрғылықты жері бойынша полиция жүзеге асыратын пробациялық бақылау, сондай-ақ жергілікті атқарушы органдар, қоғамдық бірлестіктер мен өзге де ұйымдар әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету нысанында қолданылады¹⁴⁰. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, учаскелік полиция инспекторларына ҚАЖ мекемелерінен шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған сотталғандарды бақылауды жүзеге асыруға өкілеттік берілген.

Пробациялық заң қабылданғанға дейін бақылаудың қарастырылып отырған түрі профилактикалық есепке алу мен бақылауды жеке профилактика шараларының бірі ретінде қарастырды. «Құқық бұзушылықтың алдын алу туралы» ҚР Заңының 28-бабының 3-тармағына сәйкес профилактикалық бақылау белгіленген шектеулердің сақталуын және профилактикалық есепте тұрған адамның жүктелген міндеттердің орындалуын жүйелі түрде бақылаудан тұрады. Осы адамдардың құқықтары мен міндеттері, сондай-ақ оларға профилактикалық бақылауды жүзеге асыру тәртібі Қазақстан Республикасының заңдарында айқындалады¹⁴¹.

Енгізілген пенитенциарлық пробация моделі пробациялық бақылауды жүзеге асыратын субъектілер санатын кеңейтті, өйткені оны бұрын тек пробация қызметі жүзеге асырған. Бүгінде пробациялық бақылау шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарды бақылау бөлігінде учаскелік полиция инспекторларының шараларының бірі болып табылады. Алайда, заң шығарушы құқық бұзушылықтың жеке алдын алу шарасы ретінде «пробациялық бақылау» пробация нысанын енгізбеді. Осыған байланысты, аталған алдын алу шараларын заңнамалық реттеуді қылмыстық-атқару заңнамасының қолданыстағы нормаларына сәйкес келтіру орынды деп санаймыз. Осыған сүйене отырып, біз «Құқық бұзушылықтың алдын алу туралы» ҚР Заңының 28-бабы 1-тармағының 3-тармағын алып тастауды және осы Заңның 23-бабы 2-тармағын мынадай нормамен толықтырылсын: «12) пробациялық бақылау» деп ұсынамыз.

Бұдан басқа, пробациялық бақылаудың негізгі аспектілерін дербес құқықтық норма түрінде көрсету қажет, онда мынадай мәліметтер болады: субъект-объектілік құқықтық қатынастар, сондай-ақ іске асыру тетігі.

Осыған байланысты әзірленген норманы «Құқық бұзушылықтың алдын алу туралы» ҚР Заңына енгізуді және оны мынадай редакцияда жазуды ұсынамыз:

«29-1-бап. Пробациялық бақылау

1. Пробациялық бақылау бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарға қатысты жеке профилактика шарасы болып табылады.

¹⁴⁰ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 38-V ҚР Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038#z12>.

¹⁴¹ Құқық бұзушылықтың алдын алу туралы: Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV Заңы // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000271_.

2. *Пробациялық бақылау осы баптың 1-тармағында көрсетілген адамдарға заңмен және сотпен жүктелген міндеттерді бақылауды жүзеге асырудан тұрады.*

3. *Пробациялық бақылауды Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіпке сәйкес әкімшілік полиция бөлімшесі жүргізеді».*

Қызметті жүзеге асыру процесінде адам тарапынан құқық бұзушылықтардың жасалуының алдын алу мақсатында оның құқықтық санасына және мінез-құлқына жүйелі, мақсатты әсер етуге бағытталған құқық бұзушылықтардың жеке профилактикасына баса назар аударылады. Мәселен, ҚР ІІМ 2014 жылғы 19 қыркүйектегі № 622 бұйрығына сәйкес учаскелік полиция инспекторлары жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың мінез-құлқын бақылау шеңберінде мынадай іс-шараларды жүзеге асырады:

«сайланған тұрғылықты жеріне келгеннен кейін шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға қатысты бақылау дело басталып, профилактикалық есепке қойылады;

тұрғылықты жері бойынша профилактикалық жұмысты жүзеге асырады;

«Жедел-іздігі қызметі туралы» 1994 жылғы 15 қыркүйектегі Қазақстан Республикасының Заңында көзделген тәртіппен және негіздер бойынша жедел-іздігі іс-шараларын жүргізеді;

шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам туралы ақпарат алу мақсатында қылмыстық-атқару жүйесінің органдарымен және мекемелерімен өзара іс-қимыл жасайды»¹⁴².

Пробациялық бақылау қарастырылып отырған санаттағы адамдардың мінез-құлқын бақылаудың жетекші нысаны ретінде көрсетілген ведомстволық нормативтік құжатта көрсетілмеген. Осыған байланысты, заң шығарушы пробация жүйесіне бас бостандығынан айыру орындарынан шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарды бақылауды жасанды түрде енгізді деген қорытындыға келеді, өйткені қолданыстағы заңдар мен өзге де құқықтық актілер бір-біріне сәйкес келмейді, ал кейбір жағдайларда бір нормативтік актіде логикалық дәйектіліктің болмауы байқалады. Мысалы, ҚР «Пробация туралы» Заңының 8-бабына сәйкес полицияға мынадай міндеттерді жүзеге асыру жүктеледі:

«пробациялық бақылаудағы адамдар тарапынан құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды алдын алу, анықтау, зерделеу, жою жөніндегі шаралар кешені;

кәмелетке толмағандарға қатысты пробациялық бақылау;

Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген өзге де өкілеттіктер»¹⁴³.

¹⁴² Жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың мінез-құлқына бақылауды жүзеге асыру қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің м. а. 2014 жылғы 19 қыркүйектегі № 622 бұйрығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009839>.

Бірінші жағдайда, пробациялық бақылауға жататын адамдарға қатысты профилактикалық қызметті іске асыру учаскелік полиция инспекторларының үкімдік пробация шеңберінде пробация қызметінің қызметкерлерімен өзара іс-қимылы контекстінде туындайды. Бас бостандығын шектеуге сотталғандар мен сотталғандар шартты түрде пробациялық бақылауға жатады, оны пробация қызметі жергілікті полиция қызметімен бірлесіп орындайды, «Пробация қызметтерінің есебінде тұрған адамдардың мінез-құлқын бақылау жөніндегі пробация қызметтері мен полиция бөлімшелерінің өзара іс-қимыл жасау қағидаларын бекіту туралы» ҚР ІІМ 2014 жылғы 18 тамыздағы №517 бұйрығымен көзделген.

Екінші жағдайда, кәмелетке толмағандарға қатысты пробациялық бақылау қылмыстық заңда көзделген тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шараларының бірі ретінде әрекет етеді, оны кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік полиция инспекторлары іске асырады.

Соңғы жағдайда, қолданыстағы ұлттық заңнамада көзделген өзге де өкілеттіктер деп сотқа дейінгі пробацияны іске асыру шеңберіндегі тергеу және анықтау органдары, шетелдік сотталғандарды бақылау жағдайында көші-қон полициясы, адамдарды іздестіру кезінде криминалдық полиция сияқты басқа полиция бөлімшелерінің қызметі түсініледі.

Осылайша, қабылданған «Пробация туралы» ҚР Заңы полицияны пробация субъектілерінің қатарына қосты, бұл ретте тиісті бөлімшелердің құзыретін толық көлемде көрсетпеді. ҚАЖ мекемелерінен шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарды пробациялық бақылауды жүзеге асырудан тұратын полицияның, атап айтқанда жергілікті полиция қызметінің жетекші функциясы олардың құзыреттерін реттейтін қолданыстағы нормада көзделмеген. Осыған байланысты *«Пробация туралы» ҚР Заңының 8-бабы 3-тармағының 2-тармағы мынадай редакцияда: «кәмелетке толмағандар мен бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарға қатысты пробациялық бақылау» деген енгізулерді ұсынамыз.*

Мемлекеттік бақылауды, оның ішінде пробация саласында, бақылау қызметінің объектісі болып табылатын процестерге белсенді әсер етудің заңмен белгіленген мүмкіндіктерінсіз жүзеге асыру мүмкін емес. Пробациялық бақылаудың мазмұны өзіне қатысты жаңа қылмыстық және басқа да құқық бұзушылықтардың жасалуына жол бермеу үшін белгіленетін адамның мінез-құлқын бақылаумен байланысты болғандықтан, ынталандырушы сипаттағы құқықтық ықпал ету құралдарының болуы қажет. Бұрын айтылғандай, бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның өтелмеген бөлігі бас бостандығын шектеуге ауыстырылған сотталған адамға қатысты пробациялық бақылау белгіленеді. ҚР ҚК 73-бабының 1-бөлігіне сәйкес қылмыспен келтірілген залалды толық өтеген не жазасын өтеудің белгіленген тәртібін қасақана бұзбаған жағдайда, ауырлығы орташа немесе ауыр

¹⁴³ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 38-V ҚР Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038#z12>.

қылмыстар үшін бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адамға жазаның өтелмеген қалған бөлігін сот жазаның неғұрлым жеңіл түрімен алмастыруы мүмкін. Олардың мінез-құлқын бақылауды ҚР ҚК-нің 44-бабына, ҚР ҚК-нің 63-69-бабына сәйкес пробация қызметі жүзеге асырады.

ҚР ҚК-нің 73-бабы негізінде бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған сотталғандарға қатысты пробациялық бақылау үкімдік пробация шеңберінде бас бостандығын шектеуге сотталғандарға ұқсас екенін атап өту қажет. Осыған сүйене отырып, мұндай жазаны жүзеге асыру саласындағы бұрын айтылған проблемалық аспектілер бостандықты шектеу бұл жағдайда да қолданылады. Осыған қарамастан, постпенитенциарлық пробация контекстінде бостандықты шектеуді тағайындау және орындау бөлігінде кейбір мәселелерге бөлек тоқталғым келеді.

Біріншіден, пенитенциарлық мекемелерден босатылған сотталғандар бостандыққа орналастырылмаған. Мұның логикалық түсіндірмесі бар. Жұмыс беруші, әдетте, адамды жұмысқа тағайындау кезінде онымен әңгімелесу өткізеді, оның біліктілігін растайтын құжаттарын зерделейді, уақытша тағылымдама белгілейді және т.б. бас бостандығынан айыру орындарында ұсталатын адам болған жағдайда, мұндай рәсімге қол жеткізу қиын, ал басқа уақытта шындыққа жанаспайтын болып көрінеді. Осыған сүйене отырып, сот бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның өтелмеген бөлігін бас бостандығын шектеуге ауыстыру қолданылған жағдайда, ҚР ҚК 44-бабының 1-бөлігіне сәйкес тағайындалған жаза мерзімі ішінде жыл сайын жүз сағат бойы мәжбүрлі еңбек белгілейді. Жазасы алты айдан аз мерзімге бас бостандығын шектеуге ауыстырылған сотталғандар алып тастауды құрайды.

Бір жағынан, сот сотталған адамға қатысты мәжбүрлі еңбек белгілеуге міндетті, өйткені адам жұмысқа орналаспаған, екінші жағынан, мұндай ықпал ету шарасы оның еркін жұмыспен қамтылу процесін қиындатады, өйткені әрбір жұмыс беруші қызметкерді қоғамдық пайдалы жұмыстарды орындау үшін күніне 4 сағатқа (бұл жұмыс уақытының жартысын құрайды) жіберуге келіспейді. ҚР Еңбек кодексінің 115-бабына сәйкес қызметкердің жалақысынан ұстап қалу үшін негіздер сот шешімі бойынша жүргізіледі¹⁴⁴. Мәселен, сот үкімінде бас бостандығын шектеу шеңберінде қоғамдық жұмыстарға тарту немесе мәжбүрлі еңбек түрінде жаза тағайындау кезінде сотталған адамның жалақысынан ақша қаражатын ұстап қалу үшін негіздер белгіленбейді. Осыған байланысты, жұмыс беруші қоғамдық жұмыстар уақытына жұмыстан босатылғанына қарамастан, белгіленген жалақының толық сомасын төлеуге міндетті (ҚР ІІМ 2014 жылғы 15 тамыздағы № 511 бұйрығының 13-тармағы)¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі: Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414#z113>.

¹⁴⁵ Пробация қызметінің қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 15 тамыздағы № 511 бұйрығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009738>.

Екіншіден, ҚР ҚАК 64-бабының талдауы бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеу мерзімін есептеу бөлігінде нормативтік олқылықты көрсетті. Мәселен, бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеу мерзімі пробация қызметі заңды күшіне енген сот үкімін қабылдаған күннен бастап есептеледі. Демек, заң шығарушы соттың тиісті шешімін шығарған кезде сот талқылауы сатысында қарастырылып отырған жазаны тағайындаудан тұратын үкімдік пробация шеңберінде бас бостандығын шектеуді қолдануды білдіреді. Алайда, бас бостандығын шектеу сот қаулысы негізінде ҚР ҚК-нің 73-бабы қолданылған адамдарға қатысты пенитенциардан кейінгі пробация процесінде де орындалатынын ұмытпаған жөн. Осыған сүйене отырып, бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны орындау шеңберінде пробацияның екі моделін заңнамалық реттеу мақсатында ҚР ҚАК 64-бабына толықтыру енгізуді және оны мынадай редакцияда жазуды ұсынамыз:

«64-бап. Бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеу мерзімін есептеу

*Бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеу мерзімі заңды күшіне енген сот үкімі **немесе қаулысы** пробация қызметінің орындауына қабылданған күннен бастап есептеледі».*

Осылайша, біз пробация қызметі мен полицияның пенитенциардан кейінгі пробация шеңберінде адамдардың белгілі бір санатына қатысты жүзеге асыратын пробациялық бақылау нысанын талдадық. Пробацияның келесі нысаны әлеуметтік-құқықтық көмек болып табылады, ол пенитенциарлық пробациядан кейінгі сотталғандардың барлық санаттарына қатысты жүзеге асырылады.

Пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек-бұл пробация қолданылатын адамдарды қайта әлеуметтендіруге, әлеуметтік бейімдеуге және оңалтуға бағытталған пробацияны жүзеге асыратын субъектілер іске асыратын шаралар кешені¹⁴⁶.

Әлеуметтік-құқықтық көмектің мәнін мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар іске асыратын әлеуметтік, құқықтық, экономикалық шаралар мен кепілдіктер жүйесі ретінде анықтауға болады, олар пробация белгіленетін адамның өміріне әсерін, оның құқықтарын сақтау, лайықты жағдайлар мен деңгейлерді қамтамасыз ету мақсатында жағымсыз факторларды (әлеуметтік тәуекелдерді) анықтауға, алдын алуға және бейтараптандыруға бағытталған өмір¹⁴⁷.

ҚР «Пробация туралы» Заңының 6-бабына сәйкес пробация қолданылатын адамдарды қайта әлеуметтендіру, әлеуметтік бейімдеу және оңалту: медициналық қызметтер алу; орта білім алу; кәсіпті меңгеру (кәсіптік даярлау, қайта даярлау және біліктілікті арттыру); жұмысқа орналасуға жәрдемдесу; психологиялық сүйемелдеуді қамтамасыз ету мәселелері

¹⁴⁶ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 38-V ҚР Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038#z12>.

¹⁴⁷ «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына түсініктеме. – Қостанай: ҚР ПМ Қостанай академиясы. Ш. Қабылбаева, 2017. – Б. 63.

бойынша әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жолымен қамтамасыз етіледі; Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген жеңілдіктер мен әлеуметтік төлемдерді алу¹⁴⁸.

«Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР Кодексінің 1-бабына сәйкес медициналық қызметтер-бұл нақты адамға қатысты профилактикалық, диагностикалық, емдік немесе оңалту бағыты бар денсаулық сақтау субъектілерінің іс-әрекеттері¹⁴⁹.

ҚР «Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы» Заңының қабылдануымен денсаулық сақтау жүйесінде медициналық қызметтерге ақы төлеуге байланысты түбегейлі өзгерістер пайда болды. Мәселен, әрбір жұмыс істейтін азамат әлеуметтік медициналық сақтандыру қорына белгілі бір соманы жалақыдан ай сайын ұстап қалу арқылы өзіне медициналық көмек көрсету құқығымен өзін қамтамасыз етеді. Қолданыстағы денсаулық сақтау Заңына сәйкес тегін кепілдендірілген көмекке қатысты медициналық қызметтердің тізімі бар. Өз кезегінде, мемлекет «Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы» ҚР Заңының 26-бабында регламенттелген азаматтардың кейбір санаттарын сақтандыру бойынша міндеттеме алады, олардың арасында: жұмыссыз ретінде тіркелген адамдар; қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінде сот үкімі бойынша жазасын өтеп жатқан адамдар (жұмыссыздар үшін), тергеу изоляторларында ұсталатын адамдар, сондай-ақ үй қамағына алу түріндегі бұлтартпау шарасы қолданылған жұмыс істемейтін адамдар¹⁵⁰.

Осылайша, пенитенциарлық пробация шеңберінде бас бостандығынан айыру орындарында ұсталатын сотталғандар медициналық көмекпен толық көлемде қамтамасыз етілген. Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және еңбекпен қамтылмаған адамдар денсаулығына байланысты проблемалар туындаған жағдайда кепілді көмекті қоспағанда, оларға медициналық қызмет көрсетуге үміткер бола алмайды.

Осыған байланысты, мұндай жағдайға жол бермеу үшін пенитенциядан кейінгі пробация шеңберінде сотталған, сол сияқты ҚАЗЖ мекемелерінен босатылған адамдар жұмыссыз адам ретінде тұрғылықты жері бойынша жұмыспен қамту бөлімінің есебіне тұруы қажет. Бұл жағдайда мемлекет босатылған адамға көрсетілетін медициналық қызметтер үшін шығыстарды көтеретін болады.

Бұдан басқа, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әлеуметтендіру, әлеуметтік бейімдеу және оңалту шеңберінде

¹⁴⁸ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 38-V ҚР Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038#z12>.

¹⁴⁹ Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы: Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ кодексі // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360>.

¹⁵⁰ Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы: Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 16 қарашадағы № 405-V ҚРЗ Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000405#z103>.

жұмыспен қамту бөлімі оларды жұмысқа орналастыруға жәрдемдесу бойынша қызмет жүргізеді.

Халықты жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік саясат азаматтардың толық, нәтижелі және еркін сайланған жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етуге бағытталғанын және оның ішінде жұмыс іздеуде қиындықтарға тап болған адамдарды жұмыспен қамтуға ықпал ететін іс-шараларды жүзеге асыру жолымен іске асырылатынын атап өту қажет. Мәселен, ҚР ҚАК-нің 168-бабына және «Халықты жұмыспен қамту туралы» ҚР Заңының 9-бабына сәйкес жергілікті атқарушы органдар бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінің есебінде тұрған адамдар үшін жұмыс орындарына квота белгілеуге, сондай-ақ оларды жұмысқа орналастыратын жеке және заңды тұлғаларды көтермелеуге міндетті. Бұдан басқа, «Халықты жұмыспен қамту туралы» ҚР Заңының ережелеріне сәйкес бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және (немесе) пробация қызметінің есебінде тұрған адамдар әлеуметтік жұмыс орындарына жұмысқа орналасудың басым құқығын пайдаланады¹⁵¹.

Еңбек кез-келген әлеуметтік жүйенің негізі, адамның жұмыспен қамтылуының ажырамас бөлігі, жеке даму құралы, әл-ауқат көзі, сонымен қатар көптеген өмірлік мәселелерді шешудің құралы болып табылады. Сонымен қатар, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарға қатысты еңбек олардың тарапынан құқыққа қайшы мінез-құлықтың алдын алу құралы ретінде қарастырылады, осыған байланысты пенитенциардан кейінгі пробация кезеңінде жұмысқа орналасуға үлкен мән беріледі.

Пробация қолданылатын адамдарды жұмысқа орналастыруда оларға кәсіпті игеруге көмек көрсету маңызды рөл атқарады. Кәсіпті игерудегі әлеуметтік-құқықтық көмек оларға техникалық және кәсіптік білім алуға, сондай-ақ қайта даярлау мен біліктілігін арттыруға жәрдемдесу жолымен жүзеге асырылады.

Техникалық және кәсіптік білім – білім алушылардың белгілі бір салада кәсіптік қызмет жүргізуге және (немесе) белгілі бір кәсіп немесе мамандық бойынша жұмысты орындауға мүмкіндік беретін білім, білік, дағдылар мен құзыреттер алу жолымен білікті жұмысшы кадрларды даярлауға бағытталған білім.

Қайта даярлау (қайта бейіндеу, қайта оқыту) – жаңа немесе алдыңғы мамандыққа немесе мамандыққа сабақтас білім алуға байланысты жаңа білім мен дағдыларды игеруге бағытталған оқытудың әртүрлі түрлері.

Біліктілікті арттыру-кәсіптік және экономикалық білімді, іскерліктер мен дағдыларды дәйекті жетілдіруге, қолда бар кәсіптер немесе мамандықтар бойынша шеберлікті арттыруға бағытталған кәсіптік оқыту түрі.

¹⁵¹ Халықты жұмыспен қамту туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 482-V Заңы // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38847468.

Кәсіптік даярлау және қайта даярлау мәселесін шеше отырып, Жұмыспен қамту орталығы бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамды есепке қою кезінде дербес кәсіптік оқыту және оны жұмысқа орналастыру мүмкіндіктерін, сондай-ақ еңбек нарығы мониторингінің нәтижелерін ескереді.

Айта кету керек, пенитенциарлық пробацияға жататын сотталғандардың Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген жеңілдіктер мен әлеуметтік төлемдерді алуға көмек алуға құқығы бар, бұл сұрау салуларды құжаттамалық ресімдеу және мемлекет кепілдік берген жеңілдіктер мен әлеуметтік төлемдерді алу бойынша құқықтық сүйемелдеуді көздейді.

Мемлекет жеңілдіктер мен әлеуметтік төлемдердің үлкен көлеміне кепілдік береді: зейнеткерлік жасқа толуына байланысты; мүгедектік бойынша; асыраушысынан айырылу бойынша; әскери іс-қимылдарға қатысуға байланысты және төтенше жағдайларды жою кезінде; баспанасыздық жағдайында; өмірлік қиын жағдай туындағанда және т. б.

«Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» ҚР Заңының 6-бабына сәйкес сотқа дейінгі, үкімдік және пенитенциарлық пробация қолданылатын адамдарды өмірлік қиын жағдайда жүрген адамдар деп тануға болады¹⁵², бұл оларға халықты әлеуметтік қорғау саласындағы арнаулы әлеуметтік қызметтер кешенін алуға құқық береді.

Пробация жүзеге асырылатын адамдарды психологиялық сүйемелдеу бірқатар бағыттар бойынша жүзеге асырылуы мүмкін:

белгілі бір адамның жеке ерекшеліктері мен тәуекелдерін анықтау мақсатында психодиагностикалық зерттеулер;

психологиялық құзыреттілікті арттыру (ерік психологиясы, депрессиялық жағдайлардың алдын алу, жанжалсыз мінез-құлық психологиясы және т. б. бойынша дәрістер мен топтық әңгімелер);

психологиялық көмек көрсету (профилактикалық әңгімелер, психологиялық кеңес беру және қиын өмірлік жағдайларды, соның ішінде басқа сотталғандармен жанжалдарды, отбасындағы проблемаларды және т. б.);

психокоррекциялық жұмыс (мазасыздықты және басқа да жағымсыз эмоционалдық күйлерді түзету, өзін-өзі реттеу және ерікті өзін-өзі бақылау әдістерін үйрету және т.б.). Психокоррекция психикалық жағдайды оңтайландыру мақсатында адамға мақсатты әсер етуді қамтиды, бұл ішкі тәжірибелерден босатуға, ерікті механизмдерді қосуға, проблемалық жағдайларда жауап берудің барабар тәсілдерін іздеуді белсендіруге ықпал етеді, сонымен қатар басқалармен қарым-қатынасын түсінеді, бұл адамның мінез-құлқындағы оң өзгерістерге ықпал етеді¹⁵³.

¹⁵² Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы: Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 29 желтоқсандағы № 114-IV Заңы // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30369331#pos=3.

¹⁵³ «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына түсініктеме. – Қостанай: ҚР ПМ Қостанай академиясы. Ш. Қабылбаева, 2017. – Б. 70.

Әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету мәселелерінде пенитенциарлық пробацияны жүзеге асыру кезінде пробациялық процестің барлық субъектілері қатысады, алайда жергілікті атқарушы органдардың тиісті қызметі басым болып табылады.

Облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың, ауданның, облыстық маңызы бар қаланың жергілікті атқарушы органдарының пробацияны ұйымдастыру мен жүзеге асырудағы рөлі «Пробация туралы» ҚР Заңының 10-бабымен айқындалады. Бұл ретте оларға Қазақстан Республикасының заңнамасында айқындалған өкілеттіктер шеңберінде оларды әлеуметтік бейімдеу және оңалту мақсатында пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі міндеттер жүктелетіні анық белгіленген.

2030 жылға дейін қабылданған құқықтық саясат тұжырымдамасы сандық көрсеткіштерден сапалық көрсеткіштерге көшу қажеттілігінен тұратын пенитенциарлық пробация саласындағы бар проблемаларды көрсетеді. Осыған байланысты сотталғандардың жазасын өтеумен байланысты мәселелерді шешу үшін жергілікті атқарушы органдармен өзара іс-қимыл тетіктерінің өзгеруі маңызды болып көрінеді¹⁵⁴.

Қойылған міндеттерді шешу үшін Қостанай облысында Қостанай қаласы әкімдігінің жұмыс кеңесінің хаттамасы негізінде 2023 жылы пробация субъектілерінің өзара іс-қимылын жетілдіру бойынша пилоттық жоба жүргізілуде (шығыс нөмірі: 08.11.2022 жылғы 30-27-10-162-6398). Осыған байланысты ҚАЖ Қостанай облысы бойынша департаменті Елеулі проблемалық аспектілерді және оларды шешу жолдарын көрсетті:

Пилоттық жоба шеңберінде жүргізілген талдауға сәйкес, тиісті білімі жоқ және жұмысқа орналаспаған бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған сотталғандар қайталама қылмыстар жасайды. Босатылғаннан кейін сотталғандарды одан әрі жұмысқа орналастыру мақсатында еңбек нарығында сұранысқа ие кәсіптер алу үшін, бұл қылмыстың қайталану қаупін азайтуға ықпал етеді, жергілікті атқарушы органдармен 2023 жылдан бастап ҚАЖ мекемелерінде жазасын өтеп жатқан сотталғандармен қысқа мерзімді курстардан өту туралы мәселе қаралуда. Алайда, жазасын өтеп жатқан сотталғандар санатқа жатпайды, олар халықты жұмыспен қамту орталығы арқылы қысқа мерзімді курстарға жіберілуі мүмкін, өйткені олар жұмыссыз ретінде тіркелуі керек. Осыған байланысты, бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан адамдар үшін тіркеуді есепке алмай, кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық жоба шеңберінде қысқа мерзімді курстарды ұйымдастыру туралы мәселені қарау қажет.

«Міндетті медициналық тексерулерге жататын адамдардың нысаналы топтарын, сондай-ақ оларды жүргізудің құқықтары мен кезеңділігін, зертханалық және функционалдық зерттеулердің көлемін, медициналық

¹⁵⁴ Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674>.

қарсы көрсетілімдерді, зиянды және (немесе) қауіпті өндірістік факторлардың, кәсіптердің тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 15 қазандағы № ҚР ДСМ-131/2020 бұйрығына сәйкес «іс жүргізу және жұмыс, оларды орындау кезінде жұмысқа түскен кезде алдын ала міндетті медициналық қарап-тексеру және мерзімді міндетті медициналық қарап-тексеру және мемлекеттік қызмет көрсету қағидалары жүргізіледі» 6-тармағы негізінде 075/у анықтама ақылы негізде ұсынылады. Осы қызметті көрсету құны 7 шілдедегі 2020 жылғы № 360-VI ҚРЗ «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасы Кодексінің 202-бабының тәртібімен айқындалады. Тәжірибе көрсеткендей, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдар көбінесе ақша қаражаттарының болмауына байланысты аталған анықтамаларды ала алмайтындығына тап болады, бұл олардың ресми жұмыс істеуге деген ұмтылысын жоғалтады. Сотталғандарға мекемелерден босатылатын ҚАЖ мекемелеріне бекітілген қалалар мен аудандардың емханаларына босатылғаннан кейін оларды одан әрі жұмысқа орналастыру үшін № 075/у медициналық анықтамаларды тегін негізде беру мәселесін қарау қажет.

Іс-шара жергілікті атқарушы органдармен өзара іс-қимыл бойынша бірыңғай алгоритм әзірлеу мақсатында «Атамекен» ҰКП базасында мүдделі мемлекеттік органдардың өкілдері мен кәсіпкерлерді шақыра отырып, жұмыс кеңесі өткізілді. Жұмыс кеңесі барысында бизнес-қоғамдастық кәсіпкерлерінен мекемелер босатылатын сотталушыға сипаттайтын материалдар ұсынуы және жергілікті полиция қызметі мен пробация қызметтері тарапынан есепте тұрған адамдар бойынша жұмыс объектілерінде апта сайын тексерулер жүргізілуі туралы ұсыныс келіп түсті. Осыған байланысты, есепте тұрған және ресми түрде әкімшілік қадағалауға жататын азаматтардың жұмыс объектілері бойынша учаскелік полиция инспекторлары тарапынан тексерулерді ұлғайту туралы мәселені қарастыру және осы жұмыс бойынша ұсыныстар беру қажет.

Қазақстан Республикасы Кәсіпкерлік кодексінің 79-1-бабына сәйкес «әлеуметтік кәсіпкерлік» көрсетілген. Осы Кодекстің 79-3-бабында көзделген шарттарға сәйкес жүзеге асырылатын азаматтар мен қоғамның әлеуметтік проблемаларын шешуге ықпал ететін кәсіпкерлік қызмет болып табылады¹⁵⁵.

Егер ҚАЖ мекемелерінен босатылған адамдар 12 ай ішінде жұмысқа орналастырылса және жұмыскерлердің кемінде елу пайызын (бірақ осындай санатқа жататын кемінде екі адамды) құраса, дара кәсіпкерлер мен заңды тұлғалар (ірі кәсіпкерлік субъектілерін қоспағанда) 1-санаттағы әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілері болып танылады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 28 қазандағы №773 қаулысымен бекітілген әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің тізілімін жүргізу қағидаларына сәйкес кәсіпкерлік субъектілерін тізілімге енгізу

¹⁵⁵ Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі: Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375>.

кезінде салықтық жеңілдіктер, сондай-ақ кәсіпкерлікті дамыту бойынша қолдаудың басқа да нысандары көзделген. Босатылғаннан кейін бос лауазымдарға сотталғандарды жұмысқа орналастыру бойынша өзара іс-қимыл жасау үшін кәсіпкерлер мен әлеуметтік кәсіпкерлер ретінде тіркелгендердің тізімін ұлғайту маңызды.

Қостанай облысында өмірлік қиын жағдайға тап болған адамдар үшін қайта әлеуметтендіру орталықтарына қатысты осындай үш орталық бар: Қостанай, Рудный, Арқалық қалаларында. Бұл ретте пилоттық жобаны іске асыру кезінде Қостанай қаласына келген сотталғандарға тұрғын үй беруге қатысты проблемалық мәселелерге тап болды.

Қостанай қайта әлеуметтендіру орталығында өмірлік қиын жағдайға тап болған адамдар үшін 92 адам қамтылды. Талдау көрсеткендей, 2022 жылы Қостанай қаласына келген 102 сотталушыға орын болмауына байланысты тұрудан бас тартылды. Осыған байланысты ҚАЖ Департаменті Қостанай қаласының әкімдігіне осы орталыққа қосымша құрылыс салу бойынша жобалау-сметалық құжаттаманы әзірлеу үшін жергілікті бюджеттен ақша қаражатын қаржыландыру мәселесін қарау туралы хат жолдады.

«Өмірлік қиын жағдайға тап болған адамдар үшін Қостанай қалалық қайта әлеуметтендіру орталығы» КММ - ге қосымша салу бойынша жұмысты бастау қажеттігі туралы сұраныс бар. Құрылыс бөлімінде жерді беру бойынша барлық қажетті іс-шаралар өткізілді. Техникалық-экономикалық негіздеме дайындалды. Жобалық-сметалық құжаттаманы әзірлеу үшін қаражат бөлу туралы мәселені қарастыру қажет. Қосымша қызмет алушылар үшін ыстық тамақ дайындалатын асхана жоспарланған орталыққа мұқтаж азаматтарды қабылдау қуатын арттыруға мүмкіндік береді, бұл қосымша жұмыс орындары.

Осылайша, ұлттық қылмыстық-атқару саясатының әлеуметтік сұранысқа ие басымдықтарының бірі пенитенциарлық мекемелерден босатылған адамдарды қайта әлеуметтендіру болып табылады. Бұл тәсіл халықаралық және ұлттық құқықтық актілерде көрсетілген әлеуметтік мемлекеттің гуманистік идеяларына толығымен сәйкес келеді.

Заңнамалық реттеу және қолдану практикасы көрсетіп отырғандай, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған орындарға қатысты сотталғандарды қоғамға қайта біріктіру үшін әлеуметтік-бақылау шараларын іске асыру бөлігінде қазақстандық пробациялық тетіктің оларды қайта әлеуметтендіру процесіне қатысатын мемлекеттік органдардың нәтижелілігін арттыруға, әлеуметтік қолдау көрсетудің әртүрлі инновациялық әдістерін іздеуге, үкіметтік емес ұйымдарды оңалту қызметіне белсенді тартуға, мемлекет және қоғамның өзара іс-қимылын күшейтуге байланысты белгілі бір мәселелері бар.

5. Кәмелетке толмаған тұлғаларға қатысты бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазаларды орындау ерекшеліктері

Жалпыға бірдей танылған халықаралық стандарттар кәмелетке толмаған адамдарды олардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды талап ететін құқық бұзушылардың ерекше санаты ретінде таниды. Біріккен Ұлттар Ұйымының кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін жүзеге асыруға қатысты ең төменгі стандарттық ережелеріне сәйкес 1985 жылғы 29 қарашадағы Бас Ассамблея (Бейжің ережелері) қабылдаған «барлық мүмкін ресурстарды, соның ішінде отбасын, еріктілерді және қоғамның басқа топтарын, сондай-ақ мектептер мен басқа да қоғамдық ресурстарды толық жұмылдыруды көздейтін оң шараларды жүзеге асыруға жеткілікті көңіл бөлу керек институттар, жасөспірімнің әл-ауқатына ықпал ету мақсатында, заң тарапынан араласу қажеттілігін азайту және тиімді, заңмен қақтығысқан жасөспірімге әділ және ізгілікпен қарау»¹⁵⁶. Бейжің ережелерінің 18.1-тармағына сәйкес, икемділікті қамтамасыз ету тізбектерінде және түзету мекемелеріне қамауға алынбау үшін құзыретті орган істі шешу кезінде ықпал ету шараларының кең спектріне ие болуы керек. Осындай шаралардың бірі-пробация.

«Пробация туралы» ҚР Заңында кәмелетке толмағанға қатысты пробацияны жүзеге асырудың ерекшеліктерін регламенттейтін нормалар бар. Мәселен, кәмелетке толмағанға қатысты пробация жүзеге асырылады:

жеке және жас ерекшеліктерін ескере отырып;

отбасын тарта отырып;

қорғаншылық немесе қамқоршылық жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын органдармен және бала құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдармен өзара іс-қимыл жасау кезіндегі;

кәмелетке толмағанға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету мәселелері бойынша азаматтармен, қоғамдық бірлестіктермен және өзге де заңды тұлғалармен өзара іс-қимыл жасау кезінде¹⁵⁷.

Құқықтану саласындағы отандық ғалым И.Ш. Борчашвилидің пікірінше, кәмелетке толмағанды қылмыстық жауапкершілікке тарту және оған жаза тағайындау туралы мәселелерді дұрыс шешу үшін кәмелетке толмағанның жеке-жеке қасиеттерін ұсыныс, қозғыштық, тәуелділік, батылдықты, көшбасшылыққа, қиялға бейімділік және басқалар ретінде анықтау қажет¹⁵⁸. Осы ұстанымға байланысты пробацияның сотқа дейінгі

¹⁵⁶ Біріккен Ұлттар Ұйымының кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін жүзеге асыруға қатысты ең төменгі стандартты ережелері: 1985 жылғы 29 қарашадағы Бас Ассамблеяның 40/33 қарарымен қабылданды // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/beijing_rules.shtml.

¹⁵⁷ Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 38-V ҚР Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038#z12>.

¹⁵⁸ Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть (том 1)/ Жалпы.ред. Даулбаева А.К. – Алматы: ЖетіЖарғы, 2015. – Б.451.

моделі қылмыстық сот төрелігінің талаптарына толық жауап беретінін атап өткен жөн.

Қылмыстық процесс сатысында пробациялық қызметті іске асыру шеңберінде пробация қызметінің қызметкерлері екі векторлық жұмысты орындайды: бір жағынан кәмелетке толмағанды әлеуметтік қолдауға жәрдемдеседі, екінші жағынан - кәмелетке толмаған адамды ерекше жағымсыз салдарсыз түзетуге ықпал ететін жаза шарасын дараландыруға сотқа көмек көрсету үшін айыпталушының (күдіктінің) жеке басын психоәлеуметтік зерттеуді жүзеге асырады.

А.Б. Қыстаубаеваның көзқарасы бойынша ұлттық сотқа дейінгі пробацияны жүргізу тетігі күдіктінің немесе айыпталушының, біздің жағдайда кәмелетке толмаған адамның жазбаша өтінішінен басталатын күмән тудырады. Ол пробацияны қолдану тәжірибесі пробация қызметтері немесе қылмыстық процесті жүргізетін орган күдіктіге, айыпталушыға (атап айтқанда, кәмелетке толмаған адамға) сотқа дейінгі пробацияны қолдану мүмкіндігін әрдайым түсіндіре бермейтінін көрсетеді, өйткені заң ешкімді мұндай түсініктеме беруге міндеттемейді. Бұл жағдайда тиісті уәкілетті орган қызметкерінің өз өкілеттіктерін жүзеге асыруының адалдығына және пробацияның осы түріне жататын күдікті мен айыпталушы кәмелетке толмағандардың құқықтарын түсіндіруге сену қалады.

А.Б. Қыстаубаева аталған проблеманы шешу мақсатында қылмыстық процесті жүргізуші органға не пробация қызметіне осы міндетті заңнамалық түрде жүктеуді не кәмелетке толмаған жаста қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп күдіктелген және айыпталушы барлық адамдарға қатысты сотқа дейінгі пробацияны қолдануды ұсынады¹⁵⁹.

Бұл ұсыныс, біздің ойымызша, мүлдем ақылға қонымды емес, өйткені күдіктіге, айыпталушыға қорғау құқығын қамтамасыз ету түріндегі қылмыстық процестің принциптерінің бірі қылмыстық тергеу жүргізетін органның міндетін, күдіктіге, айыпталушыға олардың құқықтарын түсіндіруді және оларға күдіктен, айыптаудан заңмен тыйым салынбаған барлық құралдармен қорғану мүмкіндігін қамтамасыз етуді көздейді¹⁶⁰. Бұдан тергеу органдары кәмелетке толмаған құқық бұзушыны сотқа дейінгі пробация құқығы туралы хабардар етуге міндетті. Бұдан басқа, адамды күдікті деп тану туралы хабарлау кезінде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын қызметкер өзіне қатысты күдікті деп тану туралы қаулы шығарылған адамға күдіктінің құқығын түсіндіруге, бұл туралы қаулыда белгі жасалып отырғанын түсіндіруге және оған осы қаулының көшірмесін тапсыруға міндетті (ҚР ҚАК-нің 202-бабы).

¹⁵⁹ Қыстаубаева А.Б. Тенденции развития норм о пробации в отношении несовершеннолетних в Республике Казахстан.// Қазақстанның ғылымы және өмірі, № 6 (50)/2017. – Б.164.

¹⁶⁰ Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.

Жаза тағайындау кезінде кәмелетке толмаған қылмыскердің мемлекет тарапынан біршама жеңілдеу құқығын мойындай отырып, заң шығарушы кәмелетке толмағандарға тағайындалатын жазалардың түрлерін шектеді, сондай-ақ тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шаралары түріндегі жазаларға балама қарастырды.

Қылмыстық заңның нормалары шегінде кәмелетке толмағандарға айыппұл, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, бас бостандығын шектеу және бас бостандығынан айыру сияқты негізгі жазалардың түрлері қолданылуы мүмкін.

Сонымен қатар, сот жазаның негізгі түріне немесе онсыз тәрбиелік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын тағайындай алады, бұл кейбір жағдайларда соттылық пен әртүрлі есепке алу элементтері бар жазалау тәсілінен гөрі әсер етудің тиімді әдісі бола алады.

Қазақстанда кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған арнайы мекемелер бар. Мәселен, Шығыс Қазақстан облысында (Белоусовка кенті) қылмыстық жауапкершілікке тартылатын жасқа толғанға дейін қылмыстық-жазаланатын іс-әрекеттер жасаған кәмелетке толмағандарға арналған мектеп-интернат арнайы мекемесі жұмыс істейді. Осы ерекше режимдегі білім беру ұйымында кәмелетке толмағанды ұстауға сот қаулысы немесе үкімі негіз болып табылады. Тараз қаласында ерекше тәрбие жағдайларына мұқтаж балалар мен жасөспірімдерге арналған арнайы мектеп-интернат мекемесі бар. Бұл мекемелердің негізгі міндеттері мінез-құлықты түзету, оқыту және қоғамдық пайдалы қызметке дайындау, жалпы білім беретін және кәсіптік мектептердің жұмыс істеуі, рухани-адамгершілік тәрбие беру, босатылғанға дейін және одан кейін қайта әлеуметтендіру бойынша көп деңгейлі бағдарламаларды іске асыру болып табылады. Бұл мекемелерде болу мерзімі соттың ұйғарымы бойынша алты айдан екі жылға дейін. Аталған ұйымдарда болу адамның кәмелетке толуына байланысты мерзімінен бұрын тоқтатылуы мүмкін, сондай-ақ егер сот мамандандырылған мемлекеттік органның қорытындысы негізінде кәмелетке толмаған адамға ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымына орналастыру түріндегі шараны одан әрі қолдану қажет емес деген қорытындыға келсе (ҚР ҚК 85-бабының 5-бөлігі)¹⁶¹.

Кәмелетке толмаған адамдарға үкімдік пробация шеңберінде бас бостандығын шектеу және шартты түрде соттау түріндегі қылмыстық жазаны өтеу кезеңінде пробациялық бақылау белгіленеді. ҚР ҚК-нің 84-бабына сәйкес тәрбиелік ықпал ету шараларының қатарына пробациялық бақылау кіреді¹⁶². Демек, пробациялық бақылау мәжбүрлеу шарасы ретінде соттың оны тәрбиелік ықпал ету шарасы немесе үкімдік пробацияның ажырамас бөлігі ретінде тағайындауға өкілеттігі бар екендігімен сипатталатын тән ерекшелігі бар.

¹⁶¹ Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.

¹⁶² Сол жерде.

Осылайша, ҚР ҚАК-нің 20-бабына және «Пробация туралы» ҚР Заңының 19-бабына сәйкес кәмелетке толмағандарға қатысты пробациялық бақылауды жүзеге асыратын субъектілердің өкілеттіктері бөлінеді. Пробация қызметі кәмелетке толмаған адамға қатысты пробациялық бақылауды жүзеге асырады:

- 1) бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға сотталған;
- 2) сотталған адам шартты түрде.

Полиция кәмелетке толмаған адамға қатысты пробациялық бақылауды жүзеге асырады:

1) бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған;

2) оған қатысты ҚР ҚК-нің 84-бабы 1-тармағының 4) тармақшасында белгіленген тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шарасы тағайындалған (бос уақытын шектеу және кәмелетке толмағанның мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу).

Қолданыстағы пробация жүйесі ювеналды пробация түрінде жеке модельге бөлмейтініне қарамастан, мысалы, Молдова Республикасында, соған қарамастан, кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың жағдайы қолданыстағы пробация түрлерін жүзеге асыру барысында ескерілді. Бұдан басқа, «Пробация туралы» ұлттық заңда кәмелетке толмағандардың мәселелеріне қатысты жекелеген бөлінген нормалар мемлекет пен қоғамның құқық бұзушылардың қарастырылып отырған санатына айрықша қатынасын айғақтайды.

Пробация қызметі қызметкерлерінің кәмелетке толмаған сотталғандармен қызметтегі негізгі функциялары:

1) кәмелетке толмағандар тарапынан қылмыстар мен өзге де құқық бұзушылықтардың алдын алу бойынша жеке профилактиканы жүзеге асыру;

2) кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету;

3) кәмелетке толмағандардың заңға бағынатын мінез-құлқын қалыптастыру бойынша жұмыс жүргізу;

4) құқық бұзушылықтардың профилактикасы және олардың тарапынан қылмыстардың алдын алу мақсатында кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі мемлекеттік органдармен, қоғамдық бірлестіктермен және ұйымдармен өзара іс-қимыл жасау.

Пробация қызметі қызметкерінің кәмелетке толмаған сотталған адаммен бірінші кездесуі кезінде мынадай іс-әрекеттер жүзеге асырылады:

Ата-анасының немесе өзге де заңды өкілдерінің, ал қажет болған жағдайда-психологтың немесе педагогтың қатысуымен кәмелетке толмағанмен профилактикалық сипаттағы бастапқы әңгіме жүргізіледі;

Жазаның қандай да бір түрін өтеу тәртібі мен шарттары түсіндіріледі;

Кәмелетке толмаған сотталған адамның жеке мәліметтері, жақын туыстары және оған ықпал ететін адамдар туралы деректер, сондай-ақ оның мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыру үшін маңызы бар басқа да мәселелер анықталады;

Кәмелетке толмаған есепке алынатын адамның құқықтары мен міндеттерімен, сондай-ақ пробация қызметінің талаптарымен, жазаны өтеу тәртібі мен шарттарымен танысу нысанасына жазылым алынады, онда олар бұзылған жағдайда салдары көрсетіледі;

Анықтама - әңгіме жасалады, онда жүргізілетін профилактикалық әңгіме туралы ақпарат жазбаша түрде толық баяндалады. Жазылымда және әңгімелесу анықтамасында кәмелетке толмаған адамның және оның жақын туысының немесе әңгімелесу кезінде қатысқан адамның қолдары болуы тиіс.

Пробация қызметі өзіне қатысты пробациялық бақылау белгіленген кәмелетке толмағанды есепке қою және оған қажетті әлеуметтік-құқықтық көмектің көлемін айқындау кезінде қылмыстық - атқару заңнамасының талаптарына сәйкес шаралар кешенін іске асырады.

Кәмелетке толмаған сотталғанды есепке қою кезінде пробация қызметінің қызметкерлері денсаулық жағдайы, оның білімі мен еңбекпен қамтылу деңгейі, тұрғылықты жерінің болуы белгіленген адамның жеке басын зерделеуді жүргізеді, сондай-ақ әлеуметтік-құқықтық көмектің көлемін айқындау үшін қажетті өзге де мәліметтерді анықтайды. Есепке алынатын адамға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету тәртібі түсіндіріледі.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу мақсатында пробация қызметі мынадай іс-шараларды іске асырады:

кәмелетке толмағанның тұрғылықты жері, оқуы немесе жұмысы бойынша ай сайын бару және ата-анасының немесе өзге де заңды өкілдерінің қатысуымен олармен профилактикалық сипаттағы әңгіме жүргізу;

кәмелетке толмаған баланың ата-анасын немесе өзге де заңды өкілдерін шақыру, сондай-ақ сотталғандар жіберген қандай да бір құқық бұзушылықтарға байланысты мән-жайларды анықтау үшін өзге адамдарды шақыру;

жасөспірімнің құқық бұзушылық немесе қылмыс жасау фактілері бойынша кәмелетке толмаған адамнан, оның ата-анасынан немесе өзге де заңды өкілдерінен түсініктеме талап етеді;

ата-аналарымен, кәмелетке толмағандармен спирттік ішімдіктер ішу фактісі анықталған жағдайда, сол сияқты ата-аналар кәмелетке толмаған тарапынан қандай да бір құқық бұзушылықтар жасауға ықпал еткен жағдайда, пробация қызметі мәлімет үшін ПО-ға және қорғаншылық және қамқоршылық органдарына хабарлама жібереді, хабарламаның көшірмесін номенклатуралық іске тігеді;

меншік нысанына қарамастан кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың, оқу орындарының лауазымды адамдарынан кәмелетке толмаған туралы мәліметтерді, сондай-ақ бақылау немесе жеке іске қосу үшін қажетті ақпаратты сұратады;

пробация қызметі қорғаншылық және қамқоршылық органының өкілдерімен бірлесіп тоқсан сайын кәмелетке толмағанның тұрғын үй жағдайларына акт жасай отырып тексеру жүргізеді¹⁶³.

Пробация қызметінің қызметкерлері өз қызметі барысында полиция қызметкерлерімен, атап айтқанда, кәмелетке толмағандар по жөніндегі учаскелік полиция инспекторларымен, қорғаншылық және қамқоршылық органдарының өкілдерімен, мектеп әкімшілігімен және үкіметтік емес ұйымдармен тығыз қарым-қатынаста болады.

Елді жаңғыртудағы маңызды бағыт халықпен жұмыс істеудің жаңа заманауи форматтарын енгізу, сондай-ақ полицияны бағалау өлшемдерін түбегейлі өзгерту болып табылады. Азаматтардың санасында полицей жазаламайтынын, бірақ қиын жағдайда көмектесетінін нығайту керек. Жұмыстың мұндай инновациялық әдісіне бір мақсатқа жетуге бағытталған жан-жақты элементтерді қамтитын пробациялық қызмет жатады. Сайып келгенде, пробацияның мақсаты осы зерттеу контекстінде кәмелетке толмағандарға бағытталған құқық бұзушыларды түзету болып табылады.

Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде С.И. Ожегов «түзету» ұғымын «жақсарту, өзгерту, бір нәрсені түзету, түзету» ретінде береді¹⁶⁴.

Әр түрлі ғылымдар тұрғысынан «түзету» өзіне тән анықтамаларға ие. Сонымен, педагогика ғылымында «түзету» ұғымы көбірек қолданылады, бұл оң нәтижеге қол жеткізу үшін жеке ақауларды түзетуге де, жеке тұлғаға тұтас әсер етуге де бағытталған педагогикалық шаралар жүйесін білдіреді¹⁶⁵. Психологияда «түзету мүмкіндігі адамның психикасына тән, арнайы ұйымдастырылған сыртқы ортаның әсерінен өзгерістерге ұшырау қабілетіне негізделген»¹⁶⁶.

Д.И. Коноваловтың пікірінше, сотталғандарды түзету - бұл сотталғандардың жазасын өтеу кезеңінде кешенді тәрбиелік әсер ету нәтижесінде орын алған құқық бұзушылықтарды анықтайтын бұрмаланған құндылық бағдарларының өзгеруі, нәтижесінде олардың мінез-құлқы әлеуметтік бейімделуге айналады¹⁶⁷.

Қылмыстық-атқару құқығында сотталғандарды түзету оларды моральдық және заңды түрде түзетуге бағытталған. Сонымен, В.М. Анисимков пен М.С. Рыбак моральдық түзету сотталғандардың құқық бұзушылықты тудыратын бұрмаланған құндылық бағдарларын оң

¹⁶³ Пробация қызметінің қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 15 тамыздағы № 511 // URL бұйрығы: <http://online.zakon.kz>.

¹⁶⁴ Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: ЖШҚ «ИТИ Технология», 2003. – Б.254.

¹⁶⁵ Лапшин В. А., Пузанов Б. П. Основы дефектологии: пед. институттың студенттерге арналған оқу құралы. – М.: Просвещение, 1991. – Б.11.

¹⁶⁶ Васильев В. Л. Юридическая психология. – СПб.: Питер, 2002. – Б.606.

¹⁶⁷ Коновалов Д.И. Содержание цели уголовного наказания «исправление осужденных» // Омск университетінің хабаршысы. «Құқық» сериясы. – 2016. – № 4 (49). – Б. 217–219.

бағдарларға өзгерту ретінде түсінілетінін атап өтті¹⁶⁸. Заңды түзету қылмыс жасаған адамның заңға бағынатын мінез-құлқына заңсыз мінез-құлықты қайта бағыттауды білдіреді¹⁶⁹.

Сотталған адамды түзету деп сотталған адамның бойында құқықтық тәртіпті, жеке адамға, қоғамға, еңбекке, қоғамдағы мінез-құлық нормаларына, ережелері мен этикасына оң көзқарасты қалыптастыру түсініледі. Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару заңнамасы бойынша сотталғандарды түзету мақсаттарға жатады, одан түзету құралдарын айқындау түріндегі міндеттер туындайды. ҚР ҚПК-нің 7 – бабына сәйкес сотталғандарды түзеудің негізгі құралдарына: жазаны өтеу режимі, тәрбиелік ықпал ету, оң әлеуметтік байланыстарды қолдау, қоғамдық пайдалы еңбек, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алу, қоғамдық ықпал ету жатады¹⁷⁰.

Біздің ойымызша, заңда көзделген түзету құралдары балама шараларға қарағанда бас бостандығынан айыруға байланысты жазаларға көбірек жауап береді. Атап айтқанда, пробация қызметі шеңберіндегі тәрбиелік ықпал ету категориясы тек есепті адаммен әңгімелесу түрінде жұмыс істейді. Пробация қызметінің есебінде тұрған есеп берушілермен тәрбие жүйесі нормативтік реттелмеген, дегенмен біздің ойымызша, мұндай қажеттілік бар. Кәмелетке толмағандарға қатысты пробациялық қызмет жағдайында тәрбие жұмысы міндетті сипатта болуға тиіс. Төменде біз осы ереженің пайдасына дәлелдерді қарастырамыз.

Академиялық сөздікте «тәрбие» ұғымы келесідей анықталады: біріншіден, балалардың психикалық және физикалық дамуына жоспарлы әсер ету, олардың моральдық келбетін қалыптастыру, оларға қажетті мінез-құлық ережелерін үйрету; екіншіден, отбасы, мектеп, орта бойына сіңірген және қоғамдық және жеке өмірде көрінетін мінез-құлық дағдылары¹⁷¹.

С.А. Смирнов тәрбиені «мақсатты әсер ету процесін түсінді, оның мақсаты-баланың қоғамда өмір сүруі үшін қажетті әлеуметтік тәжірибені жинақтауы және оның бойында қоғам қабылдаған құндылықтар жүйесін қалыптастыру» деп түсінеді¹⁷².

«Тәрбие» термині сөздің кең мағынасында кәмелетке толмаған сотталғандармен болжамды тәрбие процесіне сәйкес келмейді. «Жазаны орындау кезіндегі тәрбие процесі, – деп жазды Н.А. Стручков, – бұл адамды тәрбиелеу ғана емес, оның жеке көзқарастарын түзету, тіпті оның бүкіл

¹⁶⁸ Анисимков В.М., Капункин С.А., Рыбак М.С. Уголовно-исполнительное право: дәріс жиынтығы / ред. В. М. Анисимова. – Саратов: СГАП, 2001.

¹⁶⁹ Рыбак М.С. Воспитательная работа как средство ресоциализации осужденных в исправительных учреждениях: оқу-әдістемелік құрал. – Саратов: СГАП, 1998. – Б.21.

¹⁷⁰ Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234#z571>.

¹⁷¹ Большой академический словарь русского языка. – СПб., 2005.- Б.162-163.

¹⁷² Педагогика: педагогические теории, системы, технологии. / ред. С. А. Смирнова. – М., 1998. – Б.41.

психологиясын өзгерту, қоғамға жат көзқарастар мен идеялардың тозуы кезінде жаңа сананы тәрбиелеу»¹⁷³.

Бұл процесс сотталғандардың тұлғааралық қатынастарының алуан түрлілігімен, олардың сипаттамаларымен және нақты қалыптасқан жағдаймен алдын-ала анықталады.

А.Л. Ременсонның көзқарасы бойынша, тәрбие процесі әрқашан тәрбиешілер мен тәрбиеленушілердің өзара әрекеттесу процесі болып табылады. Сондықтан сотталғандардың оларға әсер етуін қабылдау жазалау - тәрбие процесінің мазмұнының ажырамас элементі болып табылады¹⁷⁴.

И.Н. Смирнова және О.Н. Чистотина, сотталғандармен тәрбие жұмысы деп талапшылдықты сотталғандарға адамгершілік көзқараспен ұштастыру, жеке тұлғаның жағымды қасиеттеріне сүйену, топтық және жеке ерекшеліктерді есепке алу негізінде құрылған тәрбиешінің кәсіби қызметі түсініледі¹⁷⁵.

Бұл анықтамада тәрбие жұмысы педагогикалық негізделген шаралар жүйесі ретінде ұсынылатындығы өте маңызды. Бұл оны басқа жұмыс барысында жүзеге асырылуы мүмкін қарапайым тәрбиелік әсерден ажыратуы керек (мысалы, профилактикалық, әлеуметтік, психологиялық-диагностикалық), ол бір мезгілде, ситуациялық сипатта болады. Егер біз тәрбие жұмысы туралы айтатын болсақ, онда ол жүйе ретінде қажетті жүйемен бірге жүруі керек қалыптастырушы белгілер: тәрбие субъектісі, объект, олардың арасындағы мақсатты, өзара байланысты байланыстар. Алайда, пробация қызметі орындайтын қылмыстық жазалар мұндай критерийлерге сәйкес келмейді.

Біздің ойымызша, пробация қызметінде есепте тұрған сотталғандармен тәрбие жұмысы қылмыстық-атқару қатынастары субъектілері іске асыратын және сотталғандарды түзеуге ықпал ететін адамгершілік, құқықтық, еңбек, физикалық және өзге де қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған педагогикалық негізделген ықпал ету жүйесін білдіреді. Осыған байланысты, ҚР ПМ 2014 жылғы 15 тамыздағы № 511 бұйрығымен бекітілген пробация қызметінің қызметін ұйымдастыру қағидаларында «тәрбие жұмысы» терминін осы саладағы пробация жөніндегі мамандардың іс-қимылдарының егжей-тегжейлі алгоритмімен заңнамалық тұрғыдан бекіту қажет деп санаймыз.

Аталған ұсыныс қылмыстық-атқару құқығы саласындағы ғылыми әдебиеттерде терминологиялық сәйкессіздікке ие «тәрбиелік ықпал» және «тәрбие жұмысы» ұғымдарын салыстыруға ықпал етеді. Кейбір авторлар

¹⁷³ Стручков Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. – Саратов, 1978. – Б.115-116.

¹⁷⁴ Ременсон А. Л. Теоретические вопросы исполнения лишения свободы и перевоспитания заключенных : заң ғылымдар докторы дис.... авторефер.– Томск, 1965. – Б.44.

¹⁷⁵ Смирнова И. Н. Воспитательная работа в механизме предупреждения совершения преступлений осужденными, состоящими на учете в уголовно-исполнительных инспекциях: заң ғылымдар кандидаты дис.... – Рязань, 2003. – Б.31.

бұл категорияларды синоним ретінде қарастырады және белгілі бір мағыналық реңктерді бөлек тұжырымдамада бөлектеу қажет деп санамайды. Дегенмен, олардың арасында әлі де белгілі бір семантикалық айырмашылықтар бар.

Тәрбиелік әсер жүйелі сипатқа ие болған жағдайда, нақты бағыттар мен ілеспе қызмет субъектілері болған кезде «тәрбие жұмысы» ұғымымен жұмыс істеу керек. Басқа жағдайларда «тәрбиелік әсер» ұғымын неғұрлым жалпы, нақты белгілері жоқ қолдану керек.

Тәрбие жұмысы - бұл сотталғандардың құқықтық бағынышты мінез-құлқын ынталандыратын негізгі құралдардың бірі болып табылатын кешенді қызметтің арнайы ұйымдастырылған және басқарылатын түрі.

Тәрбие жұмысы келесі негізгі бағыттар бойынша ұйымдастырылады: адамгершілік, құқықтық және еңбек тәрбиесі. Пробация қызметінің қалыптасқан дәстүрлері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, тәрбие жұмысы басқа критерийлер шеңберінде жүргізілуі мүмкін.

Адамгершілік тәрбие - бұл адамның адамгершілік мұраттарын, ұғымдары мен сенімдерін, адамгершілік мінез-құлық әдеттерін қалыптастырудың күрделі және көп қырлы процесі. Адамгершілік тәрбие қоғамның рухани өмірімен тығыз байланысты.

Сотталғандарды пенитенциарлық педагогикада адамгершілік тәрбиелеу сотталғандардың жеке басын, олардың өмірлік көзқарастарын, дүниетанымын, құндылық бағдарларын қалыптастыру тұрғысынан қарастырылады.

Тәрбие жұмысы адамгершілік кемшіліктерді түзетуге бағытталуы керек, бұл адамға жасалған қылмыстық құқық бұзушылық туралы, басқа адамға, меншікке және жалпы қоғамға келтірілген зиян туралы ойлануға мүмкіндік береді.

Құқықтық тәрбие сотталғандардың заңға бағынатын мінез-құлқына көзқарасты қалыптастыруды, жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін тағайындалған жазаның сөзсіздігін және әділдігін түсінуді қамтамасыз етуге арналған. Ол кәмелетке толмаған сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізу кезінде ерекше маңызға ие болады. Ол үшін сотталғандар оқитын ұжымдарда, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарында жеке әңгімелер, құқықтық мәселелер бойынша сөз сөйлеу ұйымдастырылады.

Еңбек тәрбиесі сотталғандардың жұмыс істеу, еңбек тәртібін сақтау және біліктілігін арттыру қажеттілігін түсінуін қамтиды. Ол: еңбекқорлықты және еңбек қызметіне психологиялық дайындықты қалыптастыруды; қолда бар еңбек дағдыларын жетілдіруді және жаңа мамандықтар алуға, еңбек біліктілігі мен өнімділігін арттыруға ұмтылуды; еңбек нәтижелеріне, мемлекеттік және өзге де меншікке ұқыпты қарауға тәрбиелеуді; еңбек қызметі процесінде Өзін-өзі тәртіпті нығайтуды және өзара көмек көрсетуді көздейді.

Егер осы бағытты кәмелетке толмағандармен тәрбие жұмысы тұрғысынан қарастыратын болсақ, еңбек тәрбиесі мәселелері белгілі бір күмән тудырады. Еңбек заңнамасына сәйкес, еңбек қатынастарына түсуге

рұқсат етілген жас 16 жасты құрайды. 15 жасқа толған азаматтар орта білім беру ұйымында негізгі орта, жалпы орта білім алған жағдайларда, сондай-ақ 14 жасқа толған оқушылар оқудан бос уақытында денсаулығына зиян келтірмейтін және оқу процесін бұзбайтын жұмысты орындау үшін жұмысқа орналасу мүмкіндігіне де жол беріледі¹⁷⁶. Осылайша, аталған бағытта кәмелетке толмаған сотталғандармен жүргізілетін жұмыс орын алады.

Кәмелетке толмағандардың табиғатын ескере отырып, тәрбие жұмысының қарастырылған түрлерімен жасөспірімдердің физикалық және моральдық-еріктік қасиеттерін дамытуға бағытталған дене тәрбиесін көрсеткен жөн. Мұндай іс-шаралардан кейін кәмелетке толмаған сотталғандар спорт секцияларында жаттығуға ниет білдіруі мүмкін.

Тәрбие жұмысының барлық бағыттары одан әрі ювеналды криминализацияға кедергі келтіретін тәрбие шараларын біріктіруді қамтамасыз ететін бірыңғай процесс шеңберінде практикада іске асырылуға тиіс.

Пробация қызметінде есепте тұрған сотталғандармен тәрбие жұмысын ұйымдастырудың аталған бағыттары біз зерттеп отырған сотталғандар санатына толық қолданылатыны заңды. Сотталғандарға тәрбиелік ықпал ету бағыттарын іске асырудың сәттілігі бірқатар факторларға байланысты. Оларға тек негізделген және сенімді білім беру және психологиялық әдістер ғана емес, сонымен қатар жазаны өтеу процесінде оларды қолдану тактикасы мен техникасын пысықтау қажет. Нақты қылмыстық-атқарушылық құқықтық қатынастарға енгізілген әрбір субъектінің мүдделілігі де маңызды болып табылады.

Тәрбие процесі үш формада жүзеге асырылады – жеке, топтық және жаппай.

Тәрбие жұмысының жеке нысаны «пробация қызметінің қызметкері - кәмелетке толмаған сотталған» қағидаты бойынша құрылады. Бұл жағдайда пробация маманы профилактикалық және тәрбиелік сипаттағы жеке әңгімелер жүргізеді.

Топтық формаға белгілі бір тапсырманы орындау үшін біріктірілген белгілі бір адамдардың жұмысы жатады. Мысалы, пробация қызметінің қызметкері педагогтармен, психологтармен, кәмелетке толмағандар ин жөніндегі инспекторлармен, сынып жетекшісімен және басқалармен өзара іс-қимыл жасайды.

Республиканың барлық өңірлерінің пробация қызметінің қызметкерлерімен өткізілген ғылыми іс-шаралар барысында олардың біліктілікті арттыру курстарында болған кезеңінде ҚР ІІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай академиясының қылмыстық-атқару құқығы кафедрасының профессор-оқытушылар құрамымен кәмелетке толмаған сотталған адамға тәрбиелік ықпал етуді ұйымдастыруда және жүргізуде оның жақындары мен туыстары үлкен рөл атқаратыны анықталды.

¹⁷⁶ Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі: Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ кодексі // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414#z31>.

Осыған байланысты, пробациялық қызмет процесінде кәмелетке толмаған сотталған адамның ата-анасын, туыстарын, достарын тәрбие жұмысына барынша тарту қажет, олар оған оң әсер етуі мүмкін. Бұл жағдайда пробация қызметкері кәмелетке толмаған құқық бұзушы мен оның ата-анасы арасындағы жақындық деңгейін анықтауы керек, өйткені олардың арасында сенімді және тығыз байланыс болмаса, тәрбие жұмысына қатысу керісінше әсер етуі мүмкін.

Тәрбие жұмысының жаппай нысаны көбінесе пробация қызметі ғана емес, сонымен қатар мектеп әкімшілігі, жергілікті атқарушы органдар немесе үкіметтік емес ұйымдар ұйымдастыратын ауқымды іс-шаралар барысында жүзеге асырылады. Бұл есірткіні, алкогольді ішімдіктерді немесе басқа да зиянды заттарды қолдануға қарсы әр түрлі акциялар, спорттық іс-шаралар, шығармашылық кештер және т.б. бұл іс-шараларға кәмелетке толмаған адамға әсер ететін көптеген адамдар қатысады. Мұндай тәрбие шарасы кәмелетке толмағанның қарым-қатынас және қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, жаңа білім мен ақпаратты игеруге, кәмелетке толмағанның жеке басына оң әсер ететін өз дағдылары мен талантын көрсетуге ықпал етеді.

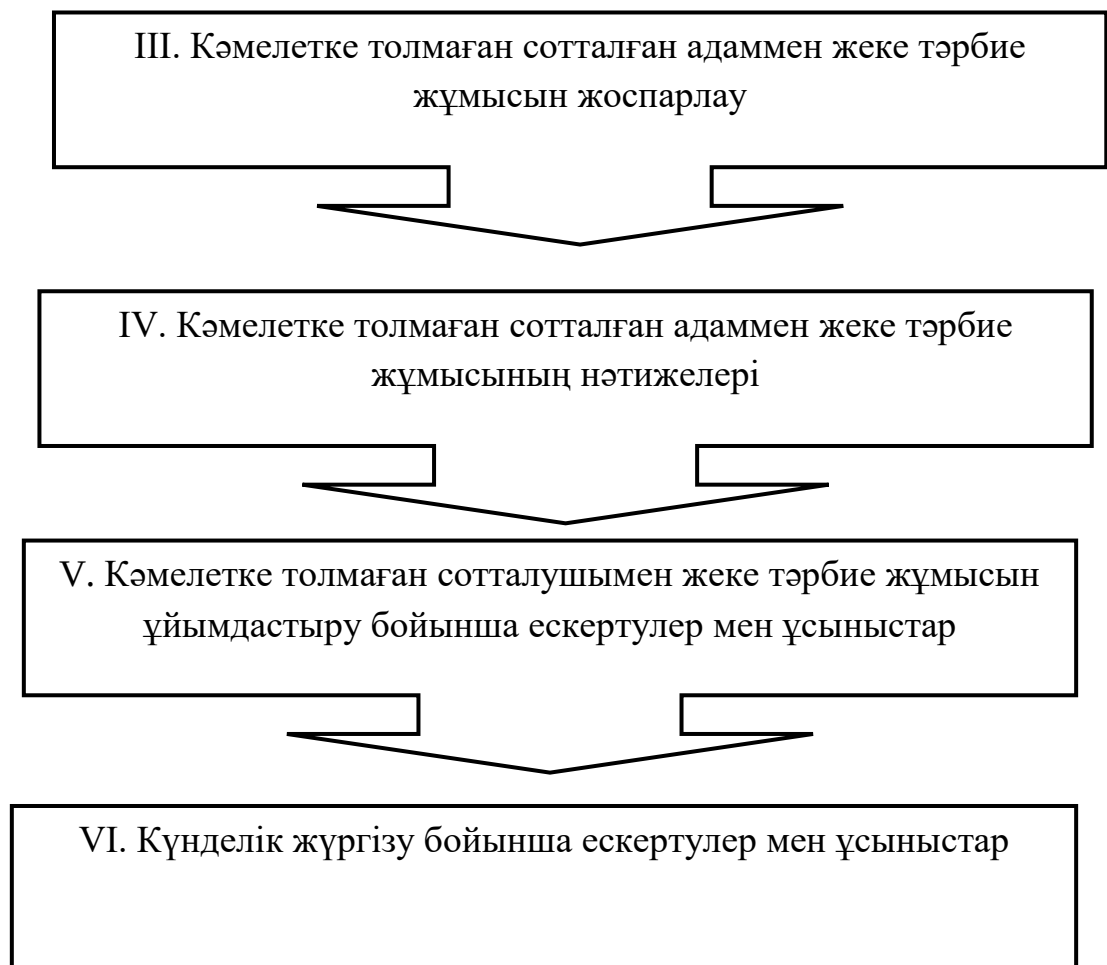
Осылайша, пробация қызметтерінде есепте тұрған кәмелетке толмаған сотталғандарды түзету процесі күрделі, шаблондық жұмыс істеуге жол бермейтін механизм болып табылады, оның жетістігі олардың құрамының ерекшелігін және олардың әрқайсысының жеке ерекшеліктерін білуін ескере отырып, сотталғандармен тәрбие жұмысының әртүрлі нысандары мен әдістері қолданылған жағдайда ғана мүмкін болады.

Құқық бұзушылардың осы санатына тәрбиелік ықпал етуді тиімді ұйымдастыру мақсатында пробация қызметі қызметкерлерінің тәжірибелік қызметіне кәмелетке толмаған сотталғандармен жеке тәрбие жұмысы бойынша күнделік енгізу орынды деп санаймыз.

Кәмелетке толмаған сотталғандармен жеке тәрбие жұмысы
бойынша күнделік алты бөлімнен тұруы тиіс:

I. Кәмелетке толмаған сотталушымен жеке тәрбие жұмысын
ұйымдастыру және жүргізу бойынша әдістемелік ұсынымдар

II. Кәмелетке толмаған сотталған адамның жеке басы

Күнделіктің бірінші бөлімінде кәмелетке толмаған сотталушымен тәрбие жұмысының түсінігі мен мазмұны ашылуы керек, осы жұмыстың ұйымдастырушылық аспектілері, сондай-ақ қалған бөлімдерді жүргізу бойынша әдістемелік талаптар мен ұсыныстар көрсетілуі керек.

Мысалы:

Пробация қызметінде есепте тұрған кәмелетке толмаған сотталғандармен тәрбие жұмысы оларды түзетуге, олардың қайталама қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауына жол бермеуге, заңдардың талаптарын сақтауға деген ұмтылысты қалыптастыруға және нығайтуға, рухани, дене және мәдени деңгейін арттыруға, әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге бағдарланған бағдарламаларға қатысуға бағытталған.

Пробация қызметінде есепте тұрған кәмелетке толмаған сотталғандармен тәрбие жұмысы жаза түрін немесе қылмыстық - құқықтық ықпал ету шараларын, оны өтеу тәртібі мен шарттарын, сондай - ақ тағайындалған жаза мерзімін (қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын) ескере отырып саралап жүзеге асырылуға тиіс.

Тәрбие жұмысы психологиялық-педагогикалық әдістерді қолдана отырып, жеке, топтық және бұқаралық нысандарда жүзеге асырылуы тиіс.

Пробация қызметінде есепте тұрған кәмелетке толмаған сотталғандармен тәрбие жұмысының мазмұндық функциялары:

қайта әлеуметтендіруші, іске асыру барысында қызметкер жеке басының артықшылықтары мен кемшіліктерін, мүдделері мен қажеттіліктерін анықтайтын, деформацияларды жою бойынша педагогикалық негізделген шаралар жүйесін іске асыратын, білім беру, өндірістік, мәдени - демалыс, спорттық - сауықтыру, коммуникативтік қызметтің әртүрлі түрлерінде зияткерлік, рухани, физикалық дамуға және өзін-өзі жүзеге асыруға жәрдемдесетін;

сотталғандардың тыныс-тіршілігі үшін жағдай жасауды, олардың құқықтарын, заңды мүдделері мен қажеттіліктерін қорғауды қамтамасыз ететін күзет-қорғау, жеке өмірлік қиын жағдайлардың теріс дамуын, сотталғандар арасындағы деструктивті процестердің алдын алады;

психологиялық, іске асыру барысында маман тұлғаның, қауымдастықтың, ортаның, криминогендік детерминанттардың психологиялық ерекшеліктерін анықтайды, сонымен қатар тұлғааралық қатынастарға, моральдық-психологиялық климатқа, қиын өмірлік жағдайларға және оларды өз бетінше жеңуге дайын болуға көмектеседі, кеңес береді, түзетеді;

денсаулықты сақтау, оны қорғауға жағдай жасау, аурулардың алдын алу, салауатты өмір салтын ұстану бойынша жұмысты ұйымдастыруға жәрдемдесуге бағытталған әлеуметтік-медициналық;

жазаны орындау кезеңінде әлеуметтік байланыстарды сақтауды және дамытуды, әлеуметтік проблемалар мен қиындықтарды еңсеруді қамтамасыз ететін қайта бейімдеу, іске асыру нақты көмек түрлерін көрсетуге, адамдарды қорғауға, қолдауға, қалыпты әлеуметтік жұмыс істеуді қалпына келтіруге жәрдемдесуге бағытталған.

Пробация қызметінде есепте тұрған кәмелетке толмаған сотталғандарға тиімді тәрбиелік ықпал етуді жүзеге асыру үшін оны басқару қажет. Басқару функцияларына мыналар жатады:

өмірлік қиын жағдайға әкелген себептерді (детерминант факторларды) анықтаудан, қылмыстық құқық бұзушылық жасаудан, пробация қызметінде сотталудан және жазасын өтеуден, әртүрлі проблемалардың туындау жағдайларын, мән-жайлары мен себептерін анықтаудан, олардың сотталушыға әсер ету дәрежесін, сондай-ақ нақты тұлға мен қоғамдастықтың өзге де ерекшеліктерін анықтаудан тұратын диагностикалық (ақпараттық-қамтамасыз ету);

болжамдық, зерттеу және бағалау негізінде қиын өмірлік жағдайдың оң немесе теріс дамуының әртүрлі нұсқалары қабылданады, сондай-ақ сотталған мен қауымдастықтың ықтимал перспективалары анықталады;

бағдарламалау және жоспарлау, шешімдердің бірін қабылдау, іс-қимыл жоспарын әзірлеу (сотталғандармен бірлесіп болашақ жұмыстың мақсаттарын, міндеттерін, әдістерді, құралдарды, қызмет нысандары мен кезеңдерін айқындау), сотталғанның өзі міндетті түрде қатысатын құжаттарды түсіндіретін, талқылайтын, келісетін, ресімдейтін және бекітетін сотталғанның және қызметкердің сенім жағдайын қалыптастыру, оның тағдырына мүдделі басқа адамдар;

үйлестіру, ұйымдастырушылық-орындаушылық-оқыту, нұсқау беру, кеңес беру, нақты іс-әрекеттерді ұйымдастыру, көмек, қолдау, ынталандыру, түзету, қарым-қатынасты, қоғамдық пайдалы қызмет түрлерін ұйымдастыру, сотталғандардың, мамандардың өзара іс-қимылын қамтамасыз ету, ынтымақтастықты үйлестіру, жекелеген іс-әрекеттер мен жұмыс кезеңдерінің нәтижелілігін бақылау және бағалау.

Тәрбие жұмысының барлық бағыттары одан әрі ювеналды криминализацияға кедергі келтіретін тәрбие шараларын біріктіруді қамтамасыз ететін бірыңғай процесс шеңберінде практикада іске асырылуға тиіс.

Екінші бөлімде кәмелетке толмаған сотталушының жеке басының әлеуметтік-демографиялық, биологиялық және қылмыстық-құқықтық сипаттамалары, сондай-ақ оның психологиялық ерекшеліктері қамтылған. Егер кәмелетке толмаған құқық бұзушыға қатысты сотқа дейінгі пробация жүргізілген жағдайда, сотқа дейінгі баяндаманың мазмұны дәптердің қаралатын бөлігінде көрсетілуге тиіс.

Мәселен, бұл бөлімде кәмелетке толмаған туралы келесі ақпарат қарастырылған:

- сотталған адамның тегі, аты, әкесінің аты, жынысы;
- сотталған адамның күні, айы, жылы және туған жері;
- қашан, қандай сот, қандай бап бойынша және қандай мерзімге сотталды;
- жасалған қылмыстық құқық бұзушылық құрамының қысқаша сипаттамасы және сотталғанның оған қатынасы;
- жазаның қарқындылығы;
- сотталған адам оқитын оқу орны;
- еңбекпен қамтылған жағдайда, жұмыс орны және жалақы сомасы;
- сотталған адамның тұрғылықты жері;
- бұрынғы соттылық және босату негіздері;
- қоғамдық бірлестікке жататындығы;
- дінге деген көзқарас;
- отбасылық жағдайы;
- сотталған адамның тұрғын үй-тұрмыстық жағдайы;
- сотталушының темпераменті, мінезінің ерекшеліктері және ерікті қасиеттері;
- денсаулық жағдайы туралы мәліметтер;
- сотталған адамның жақын туыстары туралы мәліметтер және олармен өзара қарым-қатынас сипаты;
- отбасындағы қатынастар;
- отбасының күнкөріс деңгейі;
- қоршаған орта тарапынан жеке қасиеттердің сипаттамасы;
- сотталушының психологиялық ерекшеліктері;
- сотталушының қызығушылықтары, хоббиі;
- сотталған адамның жеке басын сипаттайтын және жеке тәрбие жұмысында есепке алынуға жататын өзге де мән-жайлар.

Үшінші бөлімде пробация қызметінің қызметкерлері де, сотталғанды түзетуге жәрдемдесетін өзге де мемлекеттік органдар немесе қоғамдық ұйымдар да өткізетін нақты тәрбие іс-шаралары жоспарланады. Бұл ретте өткізілетін күні мен уақыты, нақты іс-шараны өткізуге және қорытынды жасауға жауапты іс-шараның атауы көрсетіледі.

Пробация қызметінің есебінде тұрған кәмелетке толмаған сотталғандар үшін тәрбие іс-шараларын жүзеге асыру жөніндегі пробация қызметінің қызметкерлеріне үлгі тізбе:

«тұлғааралық қақтығыстар және оларды жеңу жолдары» тақырыбында жеке әңгіме өткізу;

салауатты өмір салты орталығының өкілдерімен кездесуді ұйымдастыру;

Жұмыспен қамту орталығының өкілдерімен кездесуді ұйымдастыру;

туберкулезге қарсы диспансердің өкілдерімен кездесуді ұйымдастыру;

медициналық-әлеуметтік түзету наркологиялық орталығының өкілдерімен кездесуді ұйымдастыру;

учаскелік инспекторлармен бірлесіп «қоғамдық тәртіп пен адамгершілікті сақтау» тақырыбында жеке әңгіме өткізу;

«Қазақстан Республикасы азаматтарының сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлқын қалыптастыру» тақырыбында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл ұлттық бюросының өкілдерімен бірлесіп кездесу өткізу;

спорттық іс-шараларды ұйымдастыру;

психолог маманының өзіне-өзі қол жұмсауға, әдепсіз мінез-құлыққа бейім адамдарды анықтау, сондай-ақ қайталама қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау бойынша тренингтер, тестілеулер және психологиялық әдістердің өзге де нысандарын өткізуі;

қайырымдылық акцияларын ұйымдастыру;

мәдени орталықтарға бару.

Төртінші бөлімде жеке тәрбие жұмысының нәтижелері: кәмелетке толмаған сотталғанды түзету процесінің динамикасын сипаттайтын мәліметтер; психологтың оның ішкі психологиялық жай-күйі туралы бағасы; кәмелетке толмаған сотталғанды түзету дәрежесі туралы қорытындылар қамтылады.

Бесінші бөлімде құқық қорғау органдарының қызметкерлері де, қоғамдық бірлестіктердің өкілдері де пробация қызметінің есебінде тұрған кәмелетке толмаған сотталғандармен тәрбие жұмысын ұйымдастыру жөніндегі ескертулер мен ұсыныстар көрсетіледі.

Алтыншы бөлімде күнделік жүргізу бойынша ескертулер мен ұсыныстар көрсетіледі.

Кәмелетке толмаған сотталғандармен жеке тәрбие жұмысы бойынша күнделік енгізу бойынша ұсынылған шара пробация қызметтерінде тәрбие процесінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Қолданыстағы құқық қолдану практикасы пробация қызметі қызметкерлерінің кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен тәрбие жұмысы тек есеп беруші адаммен және оның ата-анасымен тікелей сөйлесумен, сондай-ақ тұрғылықты жері бойынша

тексерулермен шектелетінін көрсетеді. Мұндай әдістер оларды түзету түрінде негізгі мақсатқа жету үшін жеткіліксіз. Осыған байланысты, ұсынылған ереже кәмелетке толмаған сотталғандарға қатысты әртүрлі құралдарды қолдана отырып, тәрбие жұмысын дараландыруға негіз болады деп санаймыз.

6. Құқық бұзушылардың тәуекелдерін бағалау жүйесі: құқықтық маңызы, іске асыру мәселелері және шешу жолдары

Алдын алу-бұл құқық бұзушылық деңгейінің төмендеуіне және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге әкелетін әртүрлі әрекеттер жиынтығы. Алдын алу, ең алдымен, құқық бұзушылыққа ықпал ететін қандай жағдайлар мен себептер бар екенін анықтау (түсіну) болып табылады. Мысалы, егер ауылда мал ұрлау фактілері көп болса, онда мал ұрлаудың шарттары мыналар болуы мүмкін: малды қараусыз қалдыру, сарайдың есігінде құлыптың болмауы, учаскелік полиция инспекторы жалғыз жұмыс істейді және үлгермейді, ал мал ұрылары бұл туралы біледі және т. б. Алдын алу-бұл қоғамға қарсы әрекеттер жасайтын адамдармен жеке жұмыс. Жұмыс тәрбиелік сипатта болуы мүмкін немесе адамдарды құқық бұзушылыққа итермелейтін ең қажетті қажеттіліктерді қанағаттандыруға көмектесетін жағдайлар берілуі мүмкін (мысалы, жұмысқа орналасуға көмектесу, тамаққа, киімге деген алғашқы қажеттіліктерді қанағаттандыру, адамға назар аудару). Қоғамға жат әрекеттерді жасайтын адамдар, егер олар өздерінің жұмыс тәсілдерін тапса, мінез-құлқын өзгерте алады. Оларды қалай жеке тәрбиелеу керектігін анықтау керек, оларды өзгертуге жағдай жасау керек.

Алдын алу - бұл әртүрлі сипаттағы шараларды әзірлеу және қолдану:

- * құқықтық шаралар (отбасылық зорлық-зомбылықта шара зорлық-зомбылық құрбандарына қорғаныс ордерлерін беру болуы мүмкін);

- * әлеуметтік-экономикалық шаралар (жұмысқа орналасуға көмектесу, әлеуметтік көмек көрсету, мұқтаж жандарға уақытша баспана беру және т. б.);

- * тәрбие шаралары (құқықтық білімді насихаттау, оқу-тәрбие жағдайларын жасау, қоғамға жат ойлау мен мінез-құлықты өзгертуге бағытталған мәдени және өзге де іс-шараларды өткізу);

- * құқыққа қайшы әрекеттердің алдын алуға бағытталған өзге де шаралар.

БҰҰ-ның ресми құжаттарында «қылмыстың алдын алу» термині қолданылады, ал Қазақстан Республикасының заңнамасында «құқық бұзушылықтың алдын алу» термині айқындалған. Бұл терминдер бір-бірінің орнына қолданылады. Қылмыстың алдын алу - бұл кең ұғым, ол қылмыс пен оның құрбандарына байланысты себептер мен қауіп факторларын қамтиды

және қылмыстың осалдығын, мүмкіндіктері мен пайдасын азайтуға бағытталған.

БҰҰ-ның Экономикалық және әлеуметтік кеңесі мақұлдаған нұсқаулар қылмыстың алдын алуды қылмыс қаупін азайтуға бағытталған стратегиялар мен шаралар жиынтығы, сондай-ақ олардың әртүрлі себептеріне әсер ету арқылы адамдар мен қоғамға, соның ішінде қылмыстан қорқуға ықтимал зиянды әсерлері ретінде анықтайды¹⁷⁷.

Тәуекелді бағалау - бұл болашақ туралы пікір. Бағалау процесі күрделі болуы мүмкін, бірақ сонымен бірге қиындықтарды жеңуге көмектесетін жолдарды табу керек деп айтылды. Сондай-ақ, үлкен тәжірибе мен көптеген зерттеулерге сүйенуге болатындығын есте ұстаған жөн.

Тәуекелді өзара байланысты екі санатқа бөлуге болады: қайта қылмыс жасау қаупі және зиян келтіру қаупі.

Қайта қылмыс жасау қаупі криминологтар кейде өткен мінез-құлыққа сүйене отырып, болашақ мінез-құлықты бағалау жақсы екенін атап өтеді. Құқыққа қарсы іс-әрекетке қатысты бұл мәлімдеме тұтастай дұрыс: өткен құқық бұзушылықтарды жасау тәжірибесі болашақта құқық бұзушылықтарға алып келеді. Статистика тұрғысынан бұл қылмыскерлер тобына (бұзушылар, ұрлаушылар және т. б.) қатысты, бірақ бұл белгілі бір қылмыскерге – сіздің алдыңызда отырған адамға қатысты қаншалықты дұрыс? Ал түзетілген құқық бұзушылармен қалай бірге болу керек?

«Зиян келтіру қаупі» ұғымы өзі туралы айтады. Ресми түрде ол физикалық және психологиялық жарақат алуды қамтиды. Бір қызығы, Ұлыбританияда «зиян келтіру қаупі» ұғымы «емдеу қиын немесе мүмкін емес» жарақат ретінде анықталатын «елеулі зиян келтіру қаупіне» айналды. Бұл, мысалы, бет пен пышақ жарақатын ажыратуға мүмкіндік беру үшін жасалады. Зиян келтіру қаупі қайта қылмыс жасау қаупімен байланысты, бірақ олардың негізгі айырмашылықтары қандай екенін білу маңызды. Зиян келтіру қаупі құқық бұзушының нақты қауіп-қатеріне сәйкес анықталады:

қауіптің сипаты (құқық бұзушы нақты не істей алады?);

қауіп кімге бағытталған (кім құрбан бола алады?);

қауіптің ықтимал орындалу уақыты (бұл қашан болуы мүмкін?).

«Пробация туралы» ҚР Заңына сәйкес пробация қызметі сотқа дейінгі баяндамада күдікті, айыпталушы туралы; оның азаматтығы, отбасы жағдайы, айналысатын кәсібі, білімі, тұрғылықты жері, соттылығының бар-жоғы, оларды сипаттайтын өзге де деректер, олардың әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасында көзделген іс-шараларды орындауы, әлеуметтік мінездеме, жеке тұлғаны психологиялық-әлеуметтік тестілеу нәтижелері, пробация қызметінің ұсынымдарын ұстануы және оның көмегін қабылдауы, сондай-ақ олардың қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының тәуекелін бағалау туралы мәліметтерді баяндайды.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 29 желтоқсандағы № 912 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасындағы бас

¹⁷⁷ https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/R_ebook.pdf.

бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінде есепте тұрған азаматтарды әлеуметтік оңалтудың 2017 – 2019 жылдарға арналған кешенді стратегиясын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарына сәйкес қайта әлеуметтендіру процесін дараландыру мақсатында пробация қызметінің жұмысына жеке тұлғаны зерделеудің заманауи әдістерін, оның ішінде (Risk-needs-responsibility қылмыстардың қайталану тәуекелдерін және оңалту мүмкіндіктерін бағалау талдауына негізделген) тәуекелдерді ескерту жүйесін енгізу қажет¹⁷⁸.

Халықаралық (Армения, Грузия, Латвия, Украина, Хорватия, Чех Республикасы) тәжірибе көрсеткендей, жаңа қылмыстарды ескерту кезінде тәуекелдерді айқындау жүйесі пайдаланылады және оның негізін жеке тұлғаны зерделеу құрайды, ал тәуекелдерді бағалау нәтижелері жазаның атқарылуын ұйымдастыру, бақылауды күшейту туралы шешім қабылдау немесе босату кезінде қолданылады.

Ішкі істер министрлігі Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясымен, EUCJ «Қазақстанда қылмыстық сот төрелігін жетілдіру» жобасының сарапшыларымен бірлесіп, қылмыстық-атқару жүйесі пробация қызметінде есепте тұрған адамдарға қатысты құқық бұзушылықтар жасау тәуекелін бағалау құралын әзірлеу бойынша жұмыс жүргізді, осыдан кейін осы құқық бұзушының тәуекелін бағалау құралы пилоттық жоба шеңберінде Астана қаласы мен Қарағанды облысы бойынша ҚАЖД пробация қызметінің базасында іске қосылды. Кейіннен Астана қаласы Сарыарқа ауданының, Павлодар облысы Баянауыл ауданының және Қарағанды облысы Теміртау қаласының пилоттық жобаға қатысушы пробация қызметтерінде «Пробация институтын жетілдіру» пилоттық жобасы шеңберінде жалғасты.

Осы Қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау тәуекелін бағалау құралын қолданудың әдістемелік ұсынымдары тәуекелдерді, сондай-ақ пробация қызметінде есепте тұрған адамдарда тәуекелдерді ескерту және болдырмау, олардың жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауына ықпал ететін себептер мен жағдайлардың белгілерін анықтау мақсатында әзірленді.

Қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасау тәуекелін бағалау құралы – бұл қазіргі заманғы сот төрелігі жүйесі негіздерінің бірі және мынадай басымдықтары бар:

оларды бақылауды бұдан да тиімдірек жүзеге асыруға және ресурстарды ұтымды пайдалануға болатындай етіп, пробация қызметінде есепте тұрған жекелеген азаматтар білдіретін тәуекел дәрежесін сезіну;

олардың жеке қажеттіліктерін және қайта әлеуметтендіру және әртүрлі қылмыстар жасаудан ұстап қалу мақсатында дамытуға болатын күшті жақтарын түсіну;

сот талқылауы басталғанға дейін сотқа дейінгі баяндаманы жасау;

¹⁷⁸ Қылмыстық-атқару жүйесінің пробация қызметінің есепке алынатын тұлғаларына қатысты құқық бұзушының тәуекелін бағалау құралын қолданудың әдістемелік ұсынымдары: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2018 жылғы 27 қарашадағы № 860 бұйрығы // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34409045.

белгілі уақыт кезеңі ішінде адамның жүріс-тұрысындағы өзгерістерді бағалау.

Міндеттері:

сотталғанның жаңа құқық бұзушылықтық тымал жасауы туралы оның жүріс-тұрысын бағалау;

жеке адамның жаңа құқық бұзушылық жасауына жол бермеу әдістерін әзірлеу;

жеке адаммен ұдайы жұмыс барысында қайта әлеуметтендіру жолымен оның жүріс-тұрысын өзгертуге барынша қол жеткізу.

Жеке адамды зерделеу – пробацияға түсетін адамның өмір жағдайларын, әлеуметтік-демографиялық, психоәлеуметтік, криминологиялық мінездемесін зерделеу.

Жеке адамды зерделеу мақсаты жеке адамды сипаттайтын және елеулі түрде оның ойлау қабілетін, шынайылықты қабылдауын және нақты іс-әрекеттерін, амал-әрекетін айқындайтын әлеуметтік қасиеттерін барынша толық анықтау болып табылады. Зерделеу объективтілік, тұтастық, шынайылық және жүйелілік қағидаттарына негізделеді.

Тәуекелдер сыртқы факторлардың ықпалымен қалыптасады және байқалады – бұл айналасы, өмір сүру ортасы, әлеуметтік және материалдық жағдайы.

Бағалау құралының негізгі құрылымы тұрақты және динамикалық тәуекел факторларына және құқық бұзушының қажеттіліктеріне негізделген.

Тұрақты факторлар – бұл өзгермейтін деректер, мысалы құқық бұзушының жеке деректері, құқық бұзушылық туралы ақпарат, соттылығы туралы тарих, бас бостандығынан айыру орындарында өткізген мерзімі және т.б.

Динамикалық факторлар – бұл сыртқы факторлардың араласуынан өзгеруі мүмкін деректер, мысалы, әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету құқық бұзушының әлеуметтік мәртебесіне әсер етеді.

Алынған деректер қылмыстық-атқару жүйесінің пробация қызметінде есепте тұрған адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының тәуекелін бағалау нысанын толтырғаннан кейін ресурстарды бөлу үшін негіз болады.

Құрастырылған есепте тұрған адаммен жеке жұмыс бағдарламасы қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау тәуекелін бағалау нәтижесі болуы тиіс. Оны тиімді іске асыру үшін есепте тұрған адамды онымен таныстыру қажет.

Кейіннен әр алты ай сайын есептегі адаммен жеке жұмыс бағдарламасының нәтижелерін шығарып отыру ұсынылады.

Жеке адамды зерделеу нәтижесінде алынған деректерді бірыңғай жүйе ретінде құру қажет, ол кейіннен пробация қызметінде есепте тұрған құқық бұзушылықтар жасаудың ықтимал тәуекелдерін анықтау мақсатында жеке адамды бағалауда қызмет етеді.

Осыған байланысты, пробация қызметтеріне ұсынылады:

есепте тұрған адаммен бастапқы уәждемелік әңгімелесу кезінде есептегі адамның жеке деректері туралы хабардар болу (тұратын мекенжайы, білімі, еңбекпен қамтылуы, материалдық жағдайы, отбасы жағдайы және т.б.);

қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау тәуекелін бағалауды пробация қызметі қызметкері бірнеше уәждемелік әңгімелесу өткізгеннен және есепте тұрған адамның тұрғылықты жеріне барғаннан кейін жеке өзі құрастырады;

уәждемелік әңгімелесу кезінде сұрақтар жанама қойылады, мысалы, оның алкоголь ішетін-ішпейтінін нақтылау үшін көңіл көтеру орындарына баратын-бармайтынын, қаншалықты жиі баратынын және оның достары және оның өзі алкоголь ішетін-ішпейтінін, қандай мөлшерде пайдаланатынын, ішкеннен кейін қандай сезімде немесе көңіл-күйде болатынын сұрау қажет;

есепте тұрған адамның тұрғылықты жеріне барған кезде туғандарымен және онымен бірге тұратындармен егжей-тегжей әңгіме өткізу қажет;

барлық қолда бар ақпараттық жүйелер бойынша тексеру;

динамикалық факторлардың өзгерістерін қадағалау, сондай-ақ оларды жаңа нәтижелермен салыстыру үшін есептегі адамның қылмыстық құқық бұзушылық жасау тәуекелін қайта бағалауды жартыжылда бір рет өткізу.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасау тәуекелін бағалау құралын қолданған кезде пробация қызметі төмен, орташа және жоғары ықтималдықпен жаңа құқық бұзушылық жасауы мүмкін есептегі адамдардың санатын айқындайды, бұл есептегі адаммен жұмыстың көлемі бойынша жүктемені ұтымды бөлуге мүмкіндік береді.

Тұрақты және динамикалық бағалау балдарды қосу жолымен қылмыстық құқық бұзушылықты қайта жасау тәуекелінің деңгейі индикаторлар баллының қосындысымен фактордың деңгейі айқындалады (қылмыстық тарихы, тұрмыстық-әлеуметтік жағдайы, білімі, оқуы және жұмысқа орналастыру, қарым-қатынасы, өмір сүру салты, есірткі психотроптық заттар мен прекурсорлар тұтыну фактісі, спиртті ішімдік тұтынуы т.б.).

Пробация қызметінің есепке алынатын адамдарының қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау тәуекелін бағалау жүйесі қызметкерлердің тұрақты деректер (ерте сотталғандық, жасалған қылмыстық құқық бұзушылық, жазаның түрі мен мөлшері және т. б.), сондай-ақ сыртқы әсер ету арқылы үнемі өзгеріп отыратын мәліметтер (әлеуметтік жағдайы) кіретін олардың статикалық және серпінді тәуекел факторлары мен қажеттіліктерін мерзімді тіркеу арқылы іске асырылады, денсаулық жағдайы, психоэмоционалды жағдайы және т.б.).

ҚР ІІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай академиясының Ішкі істер органдарында әлеуметтік жұмысты ұйымдастыру кафедрасының зерттеуі аясында «Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған немесе пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарға көрсетілетін әлеуметтік-құқықтық көмектің жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтарының жасалуына әсері» тақырыбындағы әлеуметтік сауалнама барысында

пробация қызметі қызметкерлерінің сұрағына сауалнама қорытындысы бойынша: «Алынған нәтижелер есепке алынатын адамдармен профилактикалық жұмыста қылмыстық құқық бұзушылық жасау тәуекелін бағалау құралын іске асыру барысында жәрдемдеседі ме?», респонденттердің пікірі екі жаққа бөлінді. Бір тарап оң пікір білдірді (40,8%), «алынған мәліметтер дереу шешуді қажет ететін проблемалық аспектілерді көрсетеді», екінші тарап, керісінше, теріс пікірге ие болды (55,3%), «құқық бұзушылардың тәуекелін бағалаудың іске асырылып жатқан жүйесі формальды» деп мәлімдеді.

Сауалнамаға қатысқан қызметкерлердің көпшілігінің пікірінше, қылмыстық құқық бұзушылық қаупін бағалау құралын қолданудың негізгі проблемасы:

Осы әдісті жүзеге асыру арқылы жүргізілген жұмыстың түпкілікті нәтижесі әрдайым нақты жағдайды көрсете бермейді. Пробация қызметінің қызметкерлері өздерінің кәсіби тәжірибелеріне, білімдері мен дағдыларына сүйене отырып, жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға бейім «есепке алынатын адамдардың қауіпті санатын» дербес, жиі қателеспей анықтайды. Осыған сүйене отырып, қабылданған әдістемелік ұсыныс одан әрі жетілдіруді қажет етеді, өйткені қарастырылып отырған құралдың қазіргі формасы тиісті дәрежеде әзірленбеген және бекітілмеген, сондықтан оны ғылыми қоғамдастық өкілдері де, практикалық қызметкерлер де сынға алады.

Қызметкерлер тарапынан әзірленген әдістемеге күмәнмен қарау мынадай себептермен айқындалады: құқық бұзушыны бағалауға көп уақыт жұмсау; тәуекелді бағалау жүйесін іске асыру саласындағы қызметкерлерді даярлаудың төмен деңгейі; шартты соттауды жою немесе жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым қатаң жаза түрімен ауыстыру туралы мәселелерді шешу кезінде осы әдістеменің нәтижелеріне сот төрелігі органдарының әлсіз бағдары; шараны қолданудың шектеулі мүмкіндіктері қарастырылып отырған рәсімнің ресми жүргізілуіне ықпал ететін профилактикалық жұмыс шеңберіндегі әсерлер.

ҚР «Құқық бұзушылықтың алдын алу туралы» Заңына сәйкес ішкі істер органдары, оның ішінде қылмыстық-атқару жүйесінің мекемелері мен органдары құқық бұзушылықтың алдын алу субъектілері болып табылады. Олардың құзыретіне «қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде ұсталатын және пробация қызметтерінің есебінде тұрған сотталғандардың құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу мақсатында профилактикалық және жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізуді қамтамасыз ету» кіреді. Алайда, ҚР «Пробация туралы» заңда жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған уәкілетті органдардың іс-әрекеттері туралы айтылмайды, ал пробация қызметінің қызметін реттейтін ведомстволық Бұйрықтың нормалары «профилактикалық әңгімелер жүргізу» және «құқық қорғау органдарымен және өзге де органдармен және мекемелермен бірлескен профилактикалық іс-шаралар өткізу» түріндегі бұлыңғыр және жан-жақты ескертулермен шектелді. оның пікірінше, профилактикалық сипаттағы өнімді және пәрменді шараларды іске асыру үшін жеткіліксіз.

Пробация қызметінің есепке алынатын тұлғасына белгілі бір тәуекел деңгейі арқылы жазалау әсерінің шарттарын іске асыруды реттейтін нормаларды заңнамалық бекітудің болмауы. Сонымен, аталған әдістемелік ұсынымдарға сәйкес тәуекелдің үш деңгейі бар: жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтың төмен, орташа және жоғары ықтималдығы, оның негізінде есеп берушілермен жұмыс істеудің жеке және сараланған тәсілі құрылады, бұл пробация қызметінің жетекшілік ететін инспекторына жүктемені ұтымды бөлуге мүмкіндік береді. Алайда, қылмыстық-атқару заңнамасының нормалары көрсетілген мән-жайларды көздемейді, атап айтқанда пробация қызметінің қызметін ұйымдастыру қағидаларында пробация қызметінің есеп берушісінің қылмыстық құқық бұзушылық жасау тәуекелін бағалау жүйесі туралы айтылмайды. Қолданыстағы қылмыстық-атқару заңнамасында көрсетілген қайшылықтар тәуекелді бағалау жүйесінің өндірісін тежейді. Нәтижесінде, қарастырылып отырған инновациялық әдістеме оны қазіргі іске асыруда тиімсіз.

Кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың тәуекелдерін бағалау ерекшеліктерін қарастырыңыз. Кәмелетке толмағанның девиантты мінез-құлқының био-психо-әлеуметтік-рухани алғышарттары бар.

Биологиялық алғышарттарға мыналар жатады:

- * генетикалық бейімділік;
- * мидың биохимиялық тепе-теңдігінің бұзылуы;
- * ОЖЖ-нің резиденттік-органикалық зақымдануы (зейін тапшылығының бұзылуы, энурез, сөйлеу бұзылыстары, дислексия);
- * мінезді екпіндеудің тұрақсыз түрі;
- * эпилептоидты сипат түрі;
- * гипертимиялық мінез түрі;
- * мінездің истероидтық түрі;
- * аралас мінез түрлері.

Психологиялық алғышарттар:

- * стресс, әсіресе созылмалы;
- * ұсыныс (биліктің әсері);
- * эго дамуының баяулауына бейімделу, эгоцентризм;
- * ерте балалық шақта Даралану мен бөлінудің бұзылуы (ата-анадан) ;
- * қабылданған нормалардан ауытқуға мүмкіндік бермейтін қоғамның талаптарына наразылық сезімі;
- * табыстан қорқу, өзін-өзі бағалаудың төмендігі;
- * басқаларға қатысты күшті агрессия сезімі және садизм;
- * психологиялық қорғаныс, мысалы, отбасындағы проблемаларға қарсы.

Әлеуметтік алғышарттарға мыналар жатады:

- * проблемалы отбасы;
- * толық емес отбасы, бұзылған, қатал, жалған ортақ, деструктивті отбасы (жеке отбасы мүшелерінің дербестігі мен бөлінуі, эмоционалды байланыстарда өзара қарым-қатынастың болмауы), ананың гиперопекасы, өте бос және немқұрайлы ата-аналар, гипоопека, ұрпақтар арасындағы

шекаралардың болмауы; гипопротекция, ата-аналардың ата-аналық сезімдерінің дамымауы, балаға өзінің жағымсыз қасиеттерін проекциялау;

- * дисфункционалды құрдастар тобының әсері;

- * сәннің, бұқаралық ақпарат құралдарының әсері;

- * қоғамда бос уақыттың, әлеуметтік мақұлданған ойын-сауықтың болмауы (спортта, оқуда, ойында жарысты таңу);

- * қоғамның дисфункциясы.

Рухани (дүниетанымдық) алғышарттар:

- * баланың агрессивтілігін ананың ашуланшақтығы мен авторитарлық басуы;

- * жасөспірімдерге қатысты тәрбиелік әрекеттердің сәйкессіздігі;

- * басқалармен дұшпандық, жанжалды тұлғааралық қатынастар;

- * «өмір» ұғымы ересек адамға ұсынылатын басым, абсолютті құндылық емес.

Жоғарыда көрсетілген алғышарттар болған кезде девиантты мінез-құлықтың сипатын, әлеуметтік бейімделудің тереңдігі мен дәрежесін, қайта құқық бұзушылық жасау қаупін анықтайтын факторлар бар. Алынған мәліметтер мен шешімдерді талдау қиын өмірлік жағдайға тап болған балаларға қатысты шешілуі керек 5 негізгі психологиялық проблеманы анықтауға мүмкіндік береді. Кәмелетке толмағандармен тиімді жұмыс істеу үшін бес негізгі бағыт бойынша жұмыс істеу керек:

Бірінші бағыт – эмоциялармен, соның ішінде бақыланбайтын ашу сезімімен жұмыс істеу. Екінші бағыт – өзін-өзі бағалауды арттыру немесе жеке өсу. Үшінші бағыт – сындарлы қарым-қатынас немесе коммуникативті оқыту. Төртінші бағыт – отбасымен жұмыс істеу, бұзылған отбасылық қатынастарды қалпына келтіруге көмек көрсету. Бесінші бағыт – тәуелділіктермен жұмыс.

Басқаша айтқанда уәкілетті органдардың қызметі Бала мен оның отбасы тұратын аумақта әлеуметтік-психологиялық сүйемелдеудің жеке оңалту бағдарламасын құру мақсатында қайта құқық бұзушылық жасау тәуекелінің дәрежесін бағалауға және оңалту кеңістігінің ресурстары негізінде сол әлеуметтік қызметтер жиынтығын айқындауға қысқартылуға тиіс, туындаған жағдайды түзету және өмірлік қиын жағдайда девиантты мінез-құлықты (құқық бұзушылық жасау) дамыту қаупін азайту үшін жасөспірімге (оның қызметтерді қабылдау мүмкіндіктерін ескере отырып) және оның айналасына ұсынылуы керек.

Жастармен оңалту жұмыстарына қатысты бірнеше негізгі ережелер бар. Бірінші ереже – «ештеңе жұмыс істемейді» деген пікірталас аяқталды; әдебиетте дұрыс көрсетілген көмек кәмелетке толмағандардың қылмысын азайтуы мүмкін екендігі айқын көрсетілген. Екінші ереже – араласудың сәттілігі кейбір жағдайларға байланысты. Кең мағынада когнитивті-мінез-құлық әдістерін басымдықпен қолдана отырып, жоғары тәуекел тобындағы жастарға дұрыс бағытталған көмек көрсететін бағдарламалар тиімді бағдарламалар болып саналуы мүмкін. Бұл ережелер араласудың үш қағидасында да ұсынылған:

Тәуекел қағидаты: қайталама құқық бұзушылық жасау қаупі неғұрлым жоғары болса, көрсетілетін қызметтердің қарқындылығы соғұрлым жоғары болуы тиіс (көмек түрлерінің саны, олардың ұзақтығы, қарым-қатынас жиілігі, бақылау дәрежесі). Интенсивті көмек жоғары тәуекел жағдайлары үшін қарастырылады, өйткені олардың тиімділігі аз қарқындылықпен салыстырғанда көмектің дәл осы түріне жауап ретінде жоғары, ал тәуекелі аз жағдайларда араласудың минималды деңгейімен жақсы нәтижелерге қол жеткізіледі.

Қажеттіліктер принципі: көмектің нақты түрлері құқық бұзушылардың криминогендік қажеттіліктеріне сәйкес көрсетіледі. Криминогендік қажеттіліктер деп жасөспірімнің жеке басының, оның қоршаған ортасының сипаттамалары түсініледі, егер олар оң бағытта өзгертілсе, қайта құқық бұзушылық жасау ықтималдығын азайтады.

Мүмкіндіктер принципі: көмек түрлері мен әдістері, Нақты қызметтер оңалту кеңістігінің мүмкіндіктеріне (ресурстарына) және нақты құқық бұзушының мүмкіндіктеріне сәйкес келтіріледі. Басқаша айтқанда, маман көрсетілген криминогендік қажеттіліктерге ғана емес, сонымен қатар жасөспірімнің қасиеттері мен мүмкіндіктеріне (биологиялық, психологиялық, әлеуметтік және рухани) сәйкес келетін көмек түрін ұсынады, олар үшін көмектің бұл түрі ең пайдалы болуы мүмкін. Баланың осы көмекті пайдалану мүмкіндіктерін бағалаумен қамтамасыз етілмеген қажетті көмек (қызмет) баланың жеке ресурстарын оны игеруге бағыттай отырып, жағдайды нашарлатуы мүмкін екенін атап өту маңызды.

Бұл принциптерді нақты нұсқаулар мен бағалау критерийлері болған жағдайда жүзеге асыруға болады. Тәуекелдерді, мүмкіндіктерді, қажеттіліктерді және әсерге реакцияларды бағалау кезінде жүйелілік пен құрылымдылық бағалаудың сенімділігі мен дұрыстығын, бақылау мен тексеру мүмкіндігін, әдісті кәмілетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу мәселелерімен айналысатын әртүрлі ведомстволарда жұмыс істейтін мамандардың пайдалану мүмкіндігін арттырады.

Кез келген құрал сияқты, тәуекелдер мен мүмкіндіктерді құрылымдық бағалау әдісінің де артықшылықтары мен шектеулері бар. Артықшылықтардың қатарына мыналар жатады:

- * құқық бұзушыға қатысты субъективтілік пен бейімділіктің төмендеуі, бұл тәсілдер мен бағалаудың стандартталуына ықпал етеді;

- * бірыңғай стандарттың болуы кәмілетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алумен айналысатын әртүрлі ведомстволар мен қызметтерде жұмыс істейтін мамандардың өздері шешетін міндеттердің ерекшелігін ескере отырып, өзара іс-қимылын жеңілдетеді;

- * тәуекелдер мен мүмкіндіктерді бағалау кезінде жүйелілік пен құрылымдылықты пайдалану бағалаудың толықтығы мен объективтілігін қамтамасыз етеді;

- * стандартты бағалау мамандардың қызметін бақылау мақсатында шешім қабылдауға және тексеруге мүмкіндік береді;

* дәлелді негіз.

Шектеулерге мыналар жатады:

* әрбір нақты жағдай үшін тәуекелдер мен мүмкіндіктердің барлық факторларын бөле алмау;

* субъективизмнің пайда болу ықтималдығы, өйткені бағалау және оның нәтижелері маманның білімі мен тәжірибесіне байланысты;

* сондай-ақ әдісті игеру сатысында бағалау кезінде белгілі бір уақыт шығындары.

Әлеуметтік-психологиялық қауіп факторлары.

1. Қаржылық / тұрғын үй мәселелері: қазіргі уақытта отбасы қаржылық немесе тұрғын үй мәселелерін бастан кешіруде.

2. Қолайсыз тұрғын үй жағдайлары: жасөспірімде ең аз қажетті өмір сүру жағдайлары жоқ-жалпы тұрғын үй немесе тұрақты тұру (тіркеу) жоқ.

3. Мәдени / этникалық мәселелер: отбасы мәдени, этникалық немесе діни айырмашылықтарға байланысты қиындықтарға тап болады.

4. Қылмыстық тұқым қуалаушылық: жақын туыстары (ата-аналары, бауырлары) бірнеше рет қылмыстық әрекеттерді жасаған.

5. Эмоционалды және психикалық бұзылулар: ата-аналардың біреуі немесе екеуі де психикалық аурумен ауырады немесе зардап шегеді.

6. Нашақорлық/алкогольді теріс пайдалану: ата-аналардың біреуі немесе екеуі де есірткіге немесе алкогольге тәуелді.

7. Ажырасу: ата-аналар ажырасқан және/немесе ажырасқан, ата-аналарда жақында некелік қатынастар қақтығысы болған немесе болған.

8. Отбасындағы ауыр эмоционалды жарақаттар: отбасындағы өліммен немесе ауыр созылмалы аурумен, отбасының бұзылуымен немесе ұқсас типтегі дағдарыспен байланысты.

9. Ата-аналардың ынтымақтастығының болмауы: ата-аналардың біреуі немесе екеуі де жасөспірімнің проблемаларына қызығушылық танытпайды, оларды шешуге қатыспайды.

10. Әкесінің қатыгездігі: әкесі отбасы мүшелерінің біреуіне физикалық, эмоционалдық немесе жыныстық зорлық-зомбылық көрсетеді.

11. Ананың қатыгездігі: анасы отбасы мүшелерінің біреуіне физикалық, эмоционалдық немесе жыныстық зорлық-зомбылық көрсетеді.

12. Әлеуметтік-педагогикалық немқұрайлылық: жасөспірім ата-ана немесе қоғамдық бақылаудың жоқтығында; жасөспірімнің өмірінде ол ата-ана немесе қоғамдық бақылаусыз болған кезеңдер болды.

13. Үшінші тарап қауіпі: жасөспірімге басқа адамдар қауіп төндіреді.

Физикалық және психикалық денсаулық мәселелері.

1. Денсаулық мәселелері: қазіргі уақытта жасөспірімнің денсаулығына байланысты проблемалар бар.

2. Жасөспірімнің физикалық мүгедектігі: кәмелетке толмағанның физикалық жағдайы оның мүмкіндіктерін шектейді.

3. Психикалық бұзылыстың болуы: қазіргі уақытта немесе бұрын кәмелетке толмаған адамға кез келген ауыр психикалық ауру диагнозы қойылған.

4. Ақыл-ой қабілетінің төмендігі/дамудың кешігуі / артта қалуы: кәмелетке толмаған адамда ауыр психикалық бұзылулардың айқын белгілері бар.

5. Эмоционалды тонустың төмендеуі: жасөспірімде көңіл-күйдің төмендеуі, апатия, пессимизм жиі кездеседі

6. Өз-өзіне қол жұмсау әрекеттері: өз-өзіне қол жұмсау әрекеттері болды; өзіне зиян келтіру.

Кәмелетке толмағанның жеке проблемалары.

1. Өзін-өзі бағалаудың төмендігі: кәмелетке толмаған адам өзін-өзі бағалау сезімін әрең сезінеді; өзі туралы ақаулы түсінікке ие.

2. Әлеуметтік дағдылардың төмен деңгейі: жасөспірім әлеуметтік жағдайларда сәтсіз әрекет етеді; әлеуметтік дағдылар жетіспейді немесе жеткіліксіз дамыған, қоғамдағы мінез-құлық нормативтері жеткіліксіз; жасөспірімде қарапайым қарым-қатынас дағдылары жетіспейді.

3. Кәмелетке толмаған адамның қарым-қатынас дағдыларының жетіспеушілігі/болмауы: кәмелетке толмаған адамның басқа адамдармен мағыналы қарым-қатынасы жоқ; оның қарым-қатынасты қалыптастыруға көрінетін мотивациясы жоқ

4. Жанжалдарды шешу дағдылары: кәмелетке толмаған адамға жеке және әлеуметтік мәселелерді шешу қиынға соғады; ол тұлғааралық жағдайларда жеткіліксіз

5. Оның жағдайын бағалауда жеткіліксіз сыни, негативизм: жасөспірім өзінің проблемалары бар екенін мойындай алмайды және кінәсін мойындай алмайды.

6. Оқудағы қиындықтар: жасөспірімнің ақыл-ой қабілеті қалыпты болғанымен, ол жалпы қабылданған оқу бағдарламасына төтеп бере алмайтындығын көрсетеді.

7. Әлеуметтік шеңбер жасына сәйкес келмейді: жасөспірім өзінен әлдеқайда жас немесе үлкен адамдармен көп уақыт өткізеді.

Криминализацияның тарихы.

1. Физикалық / жыныстық зорлық-зомбылықтың құрбаны: кәмелетке толмаған адам бұрын физикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған немесе ұшыраған.

2. Жыныстық даму және мінез-құлық мәселелері: кәмелетке толмаған адам басқа себептермен заңсыз немесе қолайсыз жыныстық әрекеттерге қатысады (мысалы, жезөкшелік, экспозиция).

3. Бұрын жыныстық/физикалық зорлық-зомбылық туралы мәліметтер: жасөспірім басқа адамдарға жыныстық немесе физикалық зорлық-зомбылық жасаған.

4. Бұрын үлкендерге қарсы зорлық-зомбылық: бұрын кәмелетке толмаған адам жасы немесе жағдайы бойынша үлкендерге (мұғалімдерге, ата-аналарға, түзеу қызметкерлеріне және т.б.) қатысты зорлық-зомбылық жасаған.

5. Қаруды қолдану: кәмелетке толмаған адам бұрын кез-келген қаруды қолданған.

6. Өртеу: кәмелетке толмаған адам бұрын өртеу немесе өртеу әрекеттерін жасаған.

7. Көзқарастардағы экстремистік тенденциялар: жасөспірім діни, этникалық немесе басқа топтарға (оның ішінде жынысына қарай) қатысты қоғамға қарсы көзқарастарды көрсетеді.

8. Бұрын қашу: бұрын кәмелетке толмаған адам қашып кеткен немесе жабық мекемелерден қашуға тырысқан: кәмелетке толмаған адам үйден бірнеше рет қашып, қаңғыбас болған.

9. Қадағалау мәселелері: кәмелетке толмаған адам әлеуметтік немесе басқа бақылаушы қызметтің көзқарасында болды және/немесе болып жатыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕК КӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының конституциясы: Республикалық референдуммен 1995 жылғы 30 тамызда қабылданды. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z313>.
3. Қазақстан Республикасының қылмыстық процессуалдық кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234#z571>.
5. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі: Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414#z113>.
6. Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы: Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ кодексі // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360>.
7. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі: Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375>.
8. Пробация туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 38-VI Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038>.
9. Құқық бұзушылықтың алдын алу туралы: Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV Заңы // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30657323&doc_id2=30657323#activate_doc=2&pos=3;-108&pos2=137;-49.
10. Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы: Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 12 қаңтардағы N 221 Заңы // Сайт «adilet.zan.kz». –<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000221>.
11. Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы: Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 16 қарашадағы № 405-V ҚРЗ Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000405#z103>.
12. Халықты жұмыспен қамту туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 482-V Заңы // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38847468.
13. Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы: Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 29 желтоқсандағы № 114-IV Заңы // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30369331#pos=3.
14. Қазақстан еспубликасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674>.

15. Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны іске асыру бойынша 100 нақты қадам: Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы [Электрондықресурс] // Сайт «adilet.zan.kz». - URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100>.
16. Пробация қолданылатын адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 23 қазандағы № 1131 Қаулысы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400001131>.
17. Сотқа дейінгі пробация сатысында күдіктінің, айыпталушының жеке басын психоәлеуметтік зерттеу әдістемесі: Ішкі істер министрінің 2017 жылғы 7 ақпандағы № 90 бұйрығы. // Сайт «online.zakon.kz». - URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34218044&show_di=1#sub_id=0.
18. Бас бостандығынан айыруға сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізу қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 13 тамыздағы № 508 бұйрығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009729>.
19. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2022 жылғы 5 наурыздағы № 118 бұйрығы: қамауға алу немесе бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеуден босатылатын адамдарды тегін жол жүрумен, сондай-ақ азық-түлікпен немесе жол жүру жолына ақшамен қамтамасыз ету қағидаларын бекіту туралы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200027036>.
20. Жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың мінез-құлқына бақылауды жүзеге асыру қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің м. а. 2014 жылғы 19 қыркүйектегі № 622 бұйрығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009839>.
21. Пробация қызметінің қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 15 тамыздағы № 511 бұйрығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009738>.
22. Қылмыстық-атқару жүйесінің пробация қызметінің есепке алынатын тұлғаларына қатысты құқық бұзушының тәуекелін бағалау құралын қолданудың әдістемелік ұсынымдары: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2018 жылғы 27 қарашадағы № 860 бұйрығы // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34409045.
23. 1995 жылғы ҚАЖК бөлімшелерінің жұмыс қорытындылары және 2005 жылға дейінгі кезеңге Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Қылмыстық-атқару жүйесін дамыту тұжырымдамасы туралы: Қазақстан ПМ алқасының 1996 жылғы 5 наурыздағы № 3 КМ шешімі // Қазақстан ПМ ҚАЖК мұрағаты. Қазақстан ПМ-нің 1996 жылғы бұйрықтарымен іс.
24. Біріккен Ұлттар Ұйымының кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін жүзеге асыруға қатысты ең төменгі стандартты ережелері: 1985 жылғы 29 қарашадағы Бас Ассамблеяның 40/33 қарарымен қабылданды // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/beijing_rules.shtml.
25. Женевада 1930 жылы 28 маусымда Халықаралық Еңбек Ұйымының Бас конференциясының 14-ші сессиясында қабылданған мәжбүрлі немесе міндетті еңбек туралы Конвенция // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000120>.

26. Армения Республикасының қылмыстық процессуалдық кодексі: [1998 жылғы 1 қыркүйектегі № ЗР-248 заң: РА Ұлттық Жиналысы 1998 жылғы 1 шілдеде қабылдады: 2016 жылғы 7 шілдедегі басылымдар] // РА ресми ведомостары. – 1998. – № 22 (55).
27. Пробация туралы: Армения Республикасының 2016 жылғы 17 мамырдағы № ЗР-48-Н жылғы №8- XVI Заңы // «ТМД елдерінің заңнамасы» ДБ (с) 2003-2019 Одақызметші [Электрондықресурс] // Сайт "base.spinform.ru". - URL: <https://base.spinform.kz>.
28. Пробация туралы: Қырғыз Республикасының 2017 жылғы 24 ақпандағы № 34 Заңы // «ТМД елдерінің заңнамасы» ДБ (с) 2003-2019 Одақызметші [Электрондықресурс] // Сайт "base.spinform.ru". - URL: <https://base.spinform.ru>.
29. Пробация туралы: Молдова Республикасының 2008 жылғы 14 ақпандағы № 8-XVI Заңы // «ТМД елдерінің заңнамасы» ДБ (с) 2003-2019 Одақызметші [Электрондықресурс] // Сайт "base.spinform.ru". - URL: <https://base.spinform.ru>.
30. Пробацияны қолдану және клиенттерді есепке алу тәртібі: Қырғыз Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 31 желтоқсандағы № 666 Қаулысы [Электрондықресурс] // Сайт «cbd.minjust.gov.kg». - URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/12889>.
31. Т.К. Әкімжанов. Уголовно-правовые и криминологические аспекты повышения эффективности и качества исполнения наказания в Республике Казахстан / Т. К. Әкімжанов // Қылмыстық-атқару құқығы. – 2018. –Т. 13, № 4. – 418 - 428 б.
32. В.М.Анисимков, С. А.Капункин, М.С. Рыбак. Уголовно-исполнительное право: дәрістер жиынтығы / ред. В. М. Анисимкова. – Саратов: СГАП, 2001.
33. Ю. М. Антонян. Ресоциализация осужденных как их процесс исправления / Ю. М. Антонян // Заң журналы. – 2016 - № 4-45-54 б.
34. Қ. Ж. Балтабаев. Роль и значение Конституции Республики Казахстан в развитии уголовно-исполнительного законодательства // Конституцияның 5 жылдығы және заңшығарушы кітабында. ҚР-дағы процесс: Сб. ст. - Астана, 2000.
35. С. Батхулэг. Уголовно-правовая и криминопенологическая характеристика условного осуждения в Монголии: заң ғылымдар. кандидаты дис. ... Краснодар, 2005.
36. С.Н. Бачурин, Г.Б. Қожмұхамедова. О некоторых проблемных вопросах в деятельности службы пробации в свете реализации нового законодательства Республики Казахстан // Заң ғылымы және практика. - Самара: Ресей ФСИН Самара заң институты, 2017 ж.
37. С.Б. Бойко Ограничение свободы как вид наказания в российском уголовном праве. Дисс... з.ғ. к. Дондағы Ростов, 2001.
38. Орыс тілінің үлкен академиялық сөздігі. - Санкт-Петербург., 2005.
39. Орыс тілінің үлкен түсіндірме сөздігі / бас. ред. С. А. Кузнецов // Бірінші басылым: Санкт-Петербург.: Норинт, 1998.

40. И. Ш. Борчасвили. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Жалпы бөлім (1 том) / жалпы ред. А. К. Дауылбаева. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015.
41. В. Л. Васильев. Юридическая психология. - Санкт-Петербург.: Питер, 2002.
42. З. И. Зелдов. Освобождение от наказания и от его отбывания. – М.: Заң әдебиеті, 1982.
43. А.Ш. Габараев, А.В. Новиков. Перспективы реализации института пробации в современной пенитенциарной политики Российской Федерации // Ғылым мен білімнің заманауи мәселелері.–2015.–№ 2-2.
44. М. Р. Гета. Альтернативы наказанию: оқу құралы – Өскемен: Медиа-Альянс, 2014.
45. М.Р. Гета. Концептуальная организационно-правовая модель пробации в Республике Казахстан. - Алматы: Құқықтық саясатты зерттеу орталығы, 2011.
46. Э.А. Говорухин. Ограничения в передвижении осужденных в местах лишения свободы как средство обеспечения режима / Э. А. Говорухин. - Рязань, 1981.
47. Л.В. Головкин. Поддержка реформы пенитенциарной системы в Кыргызской Республике. –Бішкек, 2010.
48. Д. Горбань. Досудебная пробация как стадия процесса ресоциализации // Қылмыстық-атқару құқығы. – 2017. –Т. 12 (1-4). –№ 3.
49. М.Т. Жаманқұлов. Перспективы развития Службы Пробации в Кыргызской Республике. Что такое служба пробации, и каково ее место в судебно-правовой системе? [Электрондықресурс] // Сайт "net.knigi-x.ru". - URL: http://net.knigi-x.ru/24_yuri_dicheskie/485014-1-mnenie-eksperta-marat-dzhamankulov-perspektivi-razvitiya-sluzhbi-probatsii-kirgizskoy-respubli ke.php.
50. С.У. Дикаев. Обстоятельства, характеризующие личность обвиняемого, и их учет при назначении уголовного наказания // Қылмыстық саясат және құқық қолдану практикасы: IV бүкілресейлік ғылыми-практикалық конференциясы материалдарының жиынтығы, 3 қараша 2016 жыл. / Жалпыред. Е. Н. Рахманова; «Ресей мемлекеттік Әділет университеті» федералды мемлекеттік бюджеттік жоғары білім беру мекемесінің Солтүстік-Батыс филиалы. – Санкт-Петербург: ИД Петрополис, 2016.
51. С.М. Жолдасқалиев. Организационно-правовые аспекты реализации досудебной пробации в Республике Казахстан: проблемы и пути решения // Ресей ІІМ басқару академиясының еңбектері. – 2019. –№ 2 (50).
52. С.М. Жолдасқалиев. Критерии эффективности пробационной деятельности уголовно-исполнительной системы органов внутренних дел Республики Казахстан: постановка отдельных методологических аспектов // Ресей ІІМ басқару академиясының еңбектері. – 2018. – № 3 (47).
53. С.М. Жолдасқалиев. Организация и правовые основы правоохранительной деятельности уголовно-исполнительной системы органов внутренних дел Республики Казахстан по реализации института

пробации: заң ғылым. кандидаты дис. ... автореф. 12.00.11 / Жолдасқалиев Сейлхан Мусиевич. - Мәскеу, 2021.

54. И. И. Евтушенко. Вопросы социальной адаптации лиц, освобожденных досрочно из мест лишения свободы / И. И. Евтушенко, М. В. Рудик // Ғылым мен білімнің қазіргі мәселелері. – 2015. –№ 1-1.

55. Б.Ж. Жунусов. Проблемы уголовно-исполнительной политики. - Алматы: Қазақстан, 1995.

56. Қазақстан Республикасы ІІМ ҚАЖ Комитетінің «Пробация институтын жетілдіру» пилоттық жобасының аралық нәтижелерінің мониторингі жөніндегі ақпараты // 03.08.2018 ж. № 30-16-294-1636 ресмихат.

57. А. К. Исергепова. Пенитенциарная пробация как самостоятельный вид пробации в Республике Казахстан / А. К. Исергепова // «Қылмыс, жаза, түзету» III халықаралық пенитенциарлық форумы: (Ресей Федерациясының қылмыстық-атқару кодексінің күшіне енуінің 20 жылдығына орай): Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға қатысушылардың сөз сөйлеуі мен баяндамаларының тезистерінің жинағы, Рязань, 2017 жылғы 21-23 қараша / Ресей ФСИН академиясы. 3 Том. - Рязань: Ресей ФСИН академиясы, 2017. – 282-287 б.

58. Е.И. Каиржанов. Уголовное право Республики Казахстан: Оқулық. - Алматы: Заң әдебиеті, 2006.

59. М.Ч. Когамов. Закон о пробации: Как будут предупреждать новые преступления? [Электрондықресурс] // Сайт «baigenews.kz». – URL: https://baigenews.kz/dialog/interview/zakon_o_probatsii_preduprezhdenie_n_ovich_ugolovnih_pravonarushenii/.

60. «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына түсініктеме. – Қостанай: ҚР ІІМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, 2017. – 240 б.

61. И. С. Кон. Ребенок и общество: психология және пед. мамандықтар. бойынша оқитын жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған нұсқаулық оқулық. - М.: Академия, 2003.

62. Д.И. Коновалов. Содержание цели уголовного наказания «исправление осужденных» // Омбы университетінің хабаршысы. «Құқық" Сериясы. – 2016. –№ 4 (49).

63. Кыргызская Республика: гуманизация уголовной политики и дальнейшее развитие законодательства: ЮНОДК жобасына аналитикалық шолу «Қырғыз Республикасындағы пенитенциарлық жүйені реформалауды қолдау» (KGZ/T90) [Электрондықресурс] // Сайт "unodc.org". - URL: https://www.unodc.org/documents/centralasia/Legislation_Assessment_Report_Kyr_rus.pdf.

64. А.Б. Кыстаубаева. Проблемы законодательного регулирования досудебной пробации в Республике Казахстан: з.ғ. д. К.Ж. Балтабаевтың 70 жылдық мерей тойына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары.–Астана, ЕҰУбаспасы, 2018.

65. А.Б. Кыстаубаева. Институт пробации: современное состояние и перспективы развития в Республике Казахстан: философия докторы деңгейін өтініш беру үшін дисс... Нұр-Сұлтан, 2019.

66. А.Б. Кыстаубаева. Тенденции развития норм о пробации в отношении несовершеннолетних в Республике Казахстан // Қазақстан ғылымы және өмірі. –№ 6 (50). – 2017.
67. А.Б. Кыстаубаева. Отдельные вопросы совершенства приговорной пробации в законодательстве Республики Казахстан // Science Review. 7(7), Vol.6, December 2017.
68. В.А.Лапшин, Б.П. Пузанов. Основы дефектологии: пед студенттеріне арналған нұсқаулық оқулық. – М.: Просвещение, 1991.
69. Ең жаңа философиялық сөздік. 3-ші басылым., түзетілді. - М.: КітапҮйі. 2003.
70. С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова. Толковый словарь русского языка. - 4-ші басылым., қосымша. Мәскеу, 1999.
71. С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова. Толковый словарь русского языка. – М.: «ИТИ Технология», 2003.
72. Қазақстан Республикасы ІІМ ҚАЖ комитетінің ресми сайты: https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/press/news/details/430178?directionId=_17008&lang=ru.
73. Қазақстан Республикасы ІІМ ҚАЖ комитетінің ресми сайты: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ps?lang=ru>
74. «Еңбек» РМК ресми сайты // <https://rgp-enbek.kz/aboutorg/>.
75. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии / ред. С. А. Смирнова. – М., 1998.
76. С.В. Полубинская. К вопросу о целях наказания: қылмыстық заңды жетілдіру мәселелері. М.
77. А. Л. Ременсон. Теоретические вопросы исполнения лишения свободы и перевоспитания заключенных: реферат. заң. ғылымдар. доктор дис.... - Томск, 1965.
78. М.С. Рыбак. Воспитательная работа как средство ресоциализации осужденных в исправительных учреждениях: оқу-әдістемелік құрал. – Саратов: СГАП, 1998.
79. О.С.Савицкая, А.А.Каражан. О модернизации службы пробации в Казахстане в рамках изучения международных правовых актов и переводе опыта пробации // Қазіргі кезеңде ішкі істер органдарының ұйымдастырылуымен қызметі: мәселелері мен шешу жолдары: халықаралық. ғылыми.- тәжірибе. конф. мат., 18 қазан 2019 жыл. – Қостанай: Қазақстан Республикасы ІІМ Ш.Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы., 2019.
80. А.У. Садыков. Перспективы института пробации в современной России // Қоғам және құқық. – 2011. –№ 3 (350).
81. Е.А. Саламатов. Досудебная пробация: проблемы и пути решения // Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының қылмыстық-атқару жүйелері: қазіргі проблемалар және одан әрі даму перспективалары. – Екатеринбург: «Орал мемлекеттік заң университеті» Жоғары білім берудің федералды мемлекеттік бюджеттік білім беру мекемесі, 2018 ж.
82. Е.А. Саламатов. Исправление или ресоциализация? // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31346284&pos=6;-106#pos=6;-106.

83. «Уикипедия» еркін энциклопедиясы [Электрондықресурс] // Сайт "ru.wikipedia.org". - URL: <https://kz.wikipedia.org/wiki>.
84. «Свобода» // Үлкен заң сөздігі. Ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутский. — М., 2007.
85. Н.В.Сидорова, К.Х. Сатбаева. Становление института пробации в Республике Казахстан // Ресей ФСИН Пермь институтының хабаршысы. - Пермь, 2019. – № 1 (32).
86. А. Б. Скаков. Уголовно-исполнительное законодательство Казахстана: современное состояние и перспективы развития / А. Б. Скаков // Қылмыстық-атқару құқығы. - 2017. - Т. 12 (1-4), № 3. -326-330 б.
87. А. Б. Скаков. Особенности пробации в отношении отдельных категорий лиц, оказавшихся в сфере уголовного судопроизводства / III «Қылмыс, жаза, түзету» халықаралық пенитенциарлық форумы. - Т.1: жалпы отырыс материалдары. - Рязань: Ресей ФСИН академиясы, 2017. - 67-74 б.
88. И.В.Слепцов, З.С. Садвакасова. Основания отмены условного осуждения и продления срока пробационного контроля // № 1 «Ғылым» Халықаралық ғылыми журналы, Қазақстан Республикасы ІІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, 2015 жыл.
89. И. Н. Смирнова. Воспитательная работа в механизме предупреждения совершения преступлений осужденными, состоящими на учете в уголовно-исполнительных инспекциях: заң ғылымдар канд. дис.... - Рязань, 2003.
90. С.Совд. Курс уголовного права Монгольской Народной Республики. Ұлан-Батор, 1973.
91. С.С.Стамгазинова, Д.С. Баженов. Пробелы правовой регламентации деятельности сотрудников службы пробации // Қазақ гуманитарлық-заң инновациялық университетінің хабаршысы.–2017.–№ 2 (34).
92. Н. А. Стручков. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. – Саратов, 1978.
93. А.Н. Табулденов. История уголовно-исполнительной системы Казахстана (первая половина XX века) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30959892&pos=3;-52#pos=3;-52.
94. А. Н. Табулденов. Пенитенциарная система Республики Казахстан в 1991-2001 гг. Исторический аспект / А.Н. Табулденов // Халықаралық пенитенциарлық журнал. – 2015. –№ 1.
95. Уголовное право Республики Казахстан: оқу құралы. Жалпы бөлім / С. М. Рахметов, Е. О. Алауханов. - Алматы: Жеті жарғы, 2001.
96. А.Хаитжанов. История возникновения и развития института условного осуждения // Қылмыстық-атқару жүйесі: құқық, экономика, басқару. – 2018. – № 2.
97. Е.Н. Шатанкова. Институт пробации: опыт зарубежных стран // Ресей заң академиясының хабаршысы. – 2007. – №4.
98. Б.К. Шнарбаев. Становление пробации в Казахстане в рамках международных стандартов // Әлеуметтік-экономикалық құбылыстар мен процестер.– 2017. –№3.
99. <https://www.zakon.kz/4994655-genprokuratura-ne-soglasna-s.html>

100. <https://time.kz/articles/risk/2021/09/03/proklyataya-dolzhnost>
101. <https://tobolinfo.kz/kak-i-pochemu-uhodit-ot-otvetstvennosti-direktor-rgp-enbek-kostanaj-bejmbet-tleumanbetov/>.
102. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/R_ebook.pdf.